

HANÁK PÉTER

Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*

I. Népesedés és a lakosság összetétele

A népesedés eredményei és árnyoldalai

Magyarország és Horvát-Szlavónia — vagy ahogy a nacionalista nagyzás hivatalosan nevezte: a Magyarbirodalom — 325 411km² területén 1910-ben 20,886 487 lakos élt. A lakosság száma a kiegyezés óta kerekben egyharmaddal nőtt, ami a megelőző korszakhoz képest is, nemzetközi viszonylatban is gyors szaporodásnak számított, noha a 64,6-os népsűrűség csak közepes szintet ért el. A szaporodás egyharmados átlaga a kapitalizmus átalakító hatásának megfelelően területileg igen különböző, egyenlőtlen fejlődést takart.

A lakosság szaporodása

1869—1910

Év	Magyarország lakossága		Budapest lakossága		A városok lakossága		A vidék lakossága		Magyarország mai területére számított lakosság	
	száma	szaporodás %	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1869	15 509 455		270 685		2 059 406		13 450 049		5 011 310	
1910	20 886 487	34,6	880 371	215	3 965 296	92,5	16 921 191	25,7	7 612 114	52

Év	A házasságkötések	A születések	A halálozások	A természetes szaporodás
	évi átlaga 1000 főre			
1880—1890	9,6	44,2	32,6	11,6
1900—1910	8,9	37,0	25,7	11,3

Amint a táblázatból látható, a korszakra a városiasodás nyomta rá bélyegét: ekkor bontakozott ki a városba özönlés mindmáig tartó áradata. A városiasodás olyan tüneményes eredmény ellenére, mint Budapest „kARRIERJE”, mégsem volt kielégítő. A lakoságnak csak ötöde élt városban, négyötöde még mindig vidéken, községekben. Városaink javarésze nem modern polgári város,

* A tanulmány a közeljövőben megjelenő Magyarország története új kétkötetes kiadvány egyik fejezete, amely a korábbi hasonló kiadványokban alig érintett kérdéskört tárgyal. Közlésével az új történeti összefoglalás jellegéről is tájékoztatást kívánunk adni. A kiemelt fejezetet, amely a gazdasági fejlődésről szóló részt követi, a szerző néhány helyen kiegészítette. (A szerk.)

hanem széltében szétterült óriásfalú volt, mint az alföldiek zöme, Kecskemét, Nagykőrös stb.; vagy városi külsőt öltött agrárforgalmi központ, dzsentri szellemmel telített közigazgatási székhely, mint Zalaegerszeg, Kaposvár, Szekszárd, Nyiregyháza. A városok a felét sem szívták fel a mezőgazdaság szükség-toborozta tartaléksergének.

Táblázatunkból az is kitűnik, hogy a dualizmus korában — évi 1.1 százalékos átlaggal számolva — a természetes szaporodás mintegy másfél millió lélekkel meghaladta a tényleges szaporodást. A népszaporulat többlete? A „felesleg” itthon munkaadót nem, csak urat találván, elfolydogált a dús-kalászu hontól, idegenben keresett munkát és lelt hazát magának. A világháborúig a kivándorlási többlet — a ki- és visszavándorlók különbözete — másfél millió főre nőtt, ami nagyjából megfelel a természetes és a tényleges szaporodás közti különbségnek. Ez a veszteség a dualista Magyarország népesedésének egyik nagy passzívája.

A lakosságnek a tömeges kivándorlás ellenére is gyorsütemű szaporodása elsősorban a polgárosodásnak, a termelőeszközök és termelt javak gyarapodásának, a tudomány eredményeinek köszönhető. A polgári korszak, létfeltételeiből és érdekeiből következően, elődénél kulturáltabb életviszonyokat teremtett. Magasabb szintre fejlesztette az oktatást, az egészségügyet, a természet vak erői elleni védelmet. Az iskolák és kórházak túlnyomó része, a fertőző betegségek elleni szervezett védekezés, a himlő elleni kötelező oltás, a körorvosi és gyógyszerári hálózat: mindaz, amit *közoktatásügynek* és *közegészségügynek* nevezünk, a dualizmus korában épült fel és ki. Ekkor nyert polgárjogot, főként a munkásság harcai eredményeképpen, a szociálpolitika minimuma, az ipari munkások egészére, a mezőgazdaságiaknak csak töredékére kiterjedő betegség- és balesetbiztosítás, a gyermekmunka feltételeinek szabályozása. A századforduló után élénkült az uradalmakban a korszerű istálló színvonalát elérő cselédházak építése. Ehhez járult a polgárosodás s a tudományos haladás spontán hatása a gyógyítás, a testedzés, az öltözködési, táplálkozási és lakásviszonyok — korántsem általános és arányos — javulására. E tényezők a halálozási arány mintegy 20 %-os csökkenésében, az átlagos életkor néhány éves hosszabbodásában mutatkoztak meg.

Általános jelenségek voltak ezek a kor valamennyi civilizált országában, éppúgy mint a születések számának jelentős csökkenése. A civilizatórikus jelenségek hatását azonban Magyarországon a félfudális-tőkés rendszer erősen korlátozta. Hazánk a halálozási arány nagyságát tekintve még mindig az elsők között állt, Európában csak Spanyolország és Oroszország előzte meg. Az elhalálozások legnagyobb tétele — harmada — hiányos táplálkozásból, túleröltetésből, koraszüléshől és alkati gyengeségből, egyszóval a nyomorból eredt. Negyedét a fertőző betegségek, első helyen a tuberkulózis tette. Korszakunkban évente 70 ezer ember, az elhalálozottak 15%-a pusztult el tüdővészben, Magyarország e szomorú nevezetességei közé tartozó népbetegségben. Megdöbbenően szapora volt a csecsemőhalál: az újszülöttek negyede, a falvakban harmada nem érte meg az egyéves kort; az évente meghaltak közel fele 7 éven aluli gyermek volt. A táplálkozási viszonyok a városban, a polgári középrétegeknél, továbbá a birtokos parasztságnál javultak, a szegényparasztság zöménél azonban romlottak. A Földművelésügyi Minisztérium adatgyűjtése fényt derít a szegényparasztság nyomorúságos étrendjére: többségük, főként a szlovák, kárpát-ukrán és román nemzetiségi vidékeken, rozs-, zab- és kukoricakenyéren vagy burgonyán élt, húsételhez hetenként egyszer ha jutott, cukrot ritka ünnepnap

ha látott. A hegyvidéken, de az Alföld zsiros földjein is több helyütt lépett fel járványszerűen az éhftusz, a pellagra.

Hasonló kép tárul elénk a lakásviszonyok átlagos javulásának felbontásakor is. A dualizmus korában a lakóházak száma egy, a lakásoké másfél millióval növekedett. De ha a hatóságilag „lakás”-nak minősített épületet vagy szobát közelebről megtekintjük, azonnal szemünkbe ötlük, hogy a házaknak csak ötöde épült kőből, négyötöde vályogból vagy fából; a „szobák” nagyobb hányadát a konyhák, kamrák, pitvarok, sötét udvari, alagsori pincelyukak, egészségtelen, földes falusi oduk tették. Fürdőszobát — az összes helyiségek fél százalékát — elvéve találunk. Az istálló mellett szégyenkező „cselédházba”, a faluszéli vályogviskóba összezsúfolt cselédek és napszámosok mellett a főváros munkássága élt a legrosszabb lakásviszonyok között. A munkáskaszárnyák, alagsorok napfénytől és levegőtől megtagadott, nyirkos homályú szobakonyháiban átlag hat személy szorult össze. De őket még irigyelhette az albérlők, ágyrajárók, műhelyvacon meghúzódók százezres tömege.

A korabeli életviszonyok mellett a legkitűnőbb egészségügyi apparátus sem tehetett volna csodákat. A nagybirtokos-nagytőkés állam szociálpolitikája nem is ambicionálta a csodatevést. A háború előtt Magyarországon mindössze 6200 orvos, 2400 gyógyszerár, 462 kórház volt, vagyis százezer lakosra 30 orvos, 11 gyógyszerár, 240 kórházi ágy jutott, ami a nyilvántartott tüdővészések ápolására sem volt elegendő. A városban a magánorvosok, a kiváló specialisták — ha drágán is —, vagy a betegsegélyző — ha szűkösen is — ellátta a rászorultakat. A faluban talán éppen az egészségvédelem terén burjánzott legszívósabban a középkori babona és kuruzslás, a gondatlanság és gondozatlanság. 14 ezer község ellátása mindössze 1500 körorvosra nehezedett.

A hazai állapotok alaposan megokolják Európa egyik legmagasabb halálozási arányát. A „történelmi pellagrától”, az „ezernyi fajta népbetegségtől”, az úri igazgatás közönyétől pusztuló-sorvadó nép: ez volt a dualista rendszer népesedésének másik nagy passzívaja.

A nemzetiségi megoszlás

A népesedés további — döntően politikai tényezőktől befolyásolt — eredménye a nemzetiségi összetétel arányainak némi változásában mutatkozott. Négy évtized hol burkoltabb, hol erőszakosabb magyarosítása és spontán asszimilációja eredményeképpen — és bizonyos fokig a nacionalista statisztika részrehajlása jóvoltából — a magyarság aránya valamennyi nemzetiség relatív esökkenésével szemben megközelítette — a Horvát-Szlavónia nélküli területen néhány százalékkal meghaladta — a lakosság felét.

A magyar nacionalizmus valamiféle diadalmas hódításának, a soknemzetiségű összetétel érdemleges megváltozásának önmagában véve sem tekinthetjük e néhány százalékos eltolódást. Az elmagyarosodás voltaképpen a német és zsidó polgárság gyors asszimilációját foglalta magában, és nagyon kevésé érintette — leginkább a szórványokon, a városokban, egyes értelmiségi csoportoknál — a nemzetiségek népi állományát. Az adatok azt mutatják, hogy a magyarosítás nagyobb lármával, több megalázó zaklatással és gyűlölettel, mint tényleges eredménnyel járt. Magyarország a szétbomlás pillanatában éppoly soknemzetiségű ország volt, mint a kiegyezés megkötésekor.

A lakosság nemzeti és vallási megoszlása
1869 (1880*)—1910

Nemzet	1880*		1910	
	száma	a lakosság %-ban	száma	a lakosság %-ban
Magyar	6 445 487	41,2	10 050 575	48,1
Német	1 953 911	12,5	2 037 433	9,8
Szlovák	1 864 529	11,9	1 967 970	9,4
Román	2 405 085	15,4	2 949 032	14,1
Kárpátukrán	356 062	2,3	472 587	2,3
Horvát {	2 352 539	15	1 638 354	8,8
Szerb }			1 106 471	5,2
Egyéb	264 689	1,7	469 255	2,2

Vallás	1869		1910	
	száma	%	száma	%
Római katolikus	7 502 000	48,7	10 888 138	52,1
Görög katolikus	1 592 689	10,3	2 025 508	9,7
Görög keleti	2 579 653	16,7	2 987 163	14,3
Evangelikus	1 109 154	7,2	1 340 143	6,4
Református	2 024 332	13,1	2 621 329	12,6
Izraelita	552 133	3,6	932 458	4,5
Egyéb	57 399	0,4	91 748	0,4

* 1869-ben nincsenek adatok Horvát-Szlavóniára, ezért 1880-at vettük kiindulásul.

A nemzeti megoszlással bizonyos fokig egybeesett a vallási is, amennyiben a románok, szerbek és kárpátukránok zöme a nemzetinek tekintett saját egyházához, a görög keletihez, ill. részben a görög katolikushoz tartozott. A németek és szlovákok nagy része evangélikus volt, a magyarok pedig kétharmad-egyharmad arányban a katolikus és a protestáns vallások között oszlottak meg. A vallás a nemzetiségeknél — minthogy az egyházi autonómia nemzeti kereteket is adott, jogokat is védett — jelentősebb, a magyaroknál kisebb szerepet játszott, bár hatása érződött a konzervativizmus — liberalizmus ellentétében.

Magyarország a század elején különböző fejlettségű és sok szempontból eltérő szerkezetű nemzeti társadalmakra bomlott. Részletes vizsgálódásunk során, amennyiben az adatok elkülönítése lehetővé teszi, lényegében a magyar társadalommal kívánunk foglalkozni. A társadalom belső tagozódását először a foglalkozás szerinti megoszlás felől próbáljuk megközelíteni, ami természetesen a gazdaság strukturális arányainak megfelelően alakult.

A foglalkozási megoszlás

Magyarország tiszta nemzeti jövedelmét 1913-ban 6,7 milliárd Koronára becsülték. Ennek közel kétharmadát (62,4%) a mezőgazdaság adta, az ipar csak negyedét (25,2%), a kereskedelem tizedét. A kiegyezés időszakához képest,

igaz, a gazdaság fő ágai között az iparosodás irányában, az egyes ágazatok között a mezőgazdaságban a szentermesztéssel szemben az állattenyésztés, az ipari- és takarmánynövény termesztés javára, az iparon belül az élelmiszeriparral szemben a nehéz- és könnyűipar javára jelentékeny eltolódás következett be. Gazdaságunk százados „esipőficama” azonban csak javult, messze volt még a gyógyulástól.

A gazdasági struktúra változását követve, a mezőgazdaságból élők aránya 1869 és 1910 között a lakosság háromnegyedéről kétharmada alá (64%) csökkent, az ipari-kereskedelmi népességé egytizedről közel egynegyedre (23,3%) növekedett. A közalkalmazottak és szabad foglalkozású értelmiségiek 3,3%-ot, a házi eselédék és alkalmi munkások 6%-ot tettek. A polgárosodást jelző eltolódások ellenére Magyarország a század elején is túlnyomóan agrárország maradt, éspedig a mezőgazdaságból és iparból élők arányát tekintve az európai rangsor alján, nemcsak egy Anglia vagy Németország, de olyan agrárországok, mint Dánia vagy Olaszország mögött.

A foglalkozási főarányokat a kereső népesség foglalkozási viszonya szerint felbontva, a mezőgazdaságban kétféle főnyit (35%) önállót — tízezer híján mind birtokos parasztot —, 12 ezer tisztviselőt és 3,5 millió (64%) munkást

Magyarország földbirtokviszonyai

1895*—1900**

Birtokkategória	A birtokosok**			A gazdaságok*				Egy gazdaságra eső hold
	főfoglalkozás	összes száma	%	száma	%	területe, hold	%	
1 h. alatt, szántó nélkül	273 234	373 474	17,85	294 475	12,33	92 479	0,25	0,31
1 h. alatt, szántó-földdel				268 474	11,23	139 532	0,38	0,52
1—5 hold	703 888	803 672	38,41	716 769	30,01	1 923 157	5,21	2,68
Együtt 0—5	977 122	1 177 146	56,26	1 279 718	53,57	2 155 168	5,84	1,69
5—20 h. }	817 942	872 331	41,69	843 916	35,34	8 713 209	23,64	10,30
20—50 h. }				205 181	8,59	6 012 080	16,31	29,30
50—100 h.	21 408	25 114	1,20	36 032	1,51	2 411 657	6,55	66,93
Együtt 5—100 h.	839 350	897 445	42,89	1 085 129	45,44	17 136 946	46,50	15,79
100—200 h.	6 613	8 659	0,41	10 275	0,43	1 403 452	3,81	136,59
Együtt 0—200 h.	1 823 185	2 083 250	99,56	2 375 122	99,44	20 695 566	56,15	8,7
200—1000 h.	5 126	7 190	0,34	9 592	0,40	4 260 337	11,56	444
1000 holdon felül	1 524	1 859	0,09	3 768	0,16	11 901 380	32,29	3,158
Magyarország össz.	1 829 735	2 092 299	100,00	2 388 482	100,00	36 857 288	100,00	15,43

* A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV. k. Bpest, 1900. 7*—8* lap (az adatok a Horvátország nélküli területre vonatkoznak).

** M. Stat. Közl. Új S. 18. köt. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása, 9. rész adatai alapján.

kapunk. Az ipar-kereskedelem-forgalomban 640 ezer (31%) önállót — nagyrészt kisiparost és kiskereskedőt —, százezren felüli (5,6%) tisztviselőt és 1,3 millió munkást találunk. Hogy az „önálló” kategória a valóságban milyen eltérő helyzetű rétegeket takart, azt a földbirtokmegoszlás adataival mutathatjuk be legszemléletesebben.

Az önálló „földbirtokosok” két milliónyi tömegéből a nagyobbik felet tevő szegényparasztságnak csupán a földterület 5,8%-nyi vékony parcellacsikja, a 99%-ot meghaladó egész parasztságnak is csupán a föld fele jutott. A fél %-ot sem tevő 9 ezer tényleges földbirtokos viszont — a tiszta erdőgazdaságokat nem tartalmazó üzemgazdasági statisztika szerint is — csaknem a fél országot bírta.

A társadalmi tagozódás fő arányait érzékelteti a nemzeti jövedelem megoszlása is. A háború előtt az egy főre eső nemzeti jövedelmet 325 Koronára becsülték, ami csak fele volt az ausztriainak, kb. negyede (27%-a) a németországinak, hatoda (16%-a) az angliainak. A nemzeti jövedelem társadalmi megoszlását sokkalta nehezebb pontos, számszerű adatokkal felmérni, mint gazdasági összetételét. Gyér adataink nem bátorítanak többre, mint a bérből és fizetésből élők részesedési arányának becslésére. Számításaink szerint a keresők kétharmadát tevő munkások, napszámosok, cselédek a nemzeti jövedelemnek csupán egyharmadához jutottak, a 3,3%-nyi tisztviselő, értelmiségi mintegy 7%-át kapta. A külföldi tartozások, tőkebefektetések fejében évente több mint fél milliárd Korona (7%) kamat, osztalék áramlott ki az országból. Az „önálló” kategóriába soroltak — a kereső népesség 31%-a — tehát a nemzeti jövedelem 52%-án „osztottak”. Az „osztzkodás” mikéntjéről egzakt kimutatással nem rendelkezünk, elveiről és arányairól fogalmat alkothatunk a fent közölt birtokmegoszlási táblázatból, vagy a kisiparos és a bankár évi jövedelme közötti több millió különbségből. Aligha tévedünk olyasféle becsléssel, hogy a nagybirtok és nagytőke fél százaléknyi gazdája, a szó szoros értelmében vett „felső tízezer” sajátította ki a nemzeti jövedelemnek legalábbis egynegyedét.

A foglalkozás, birtok- és jövedelemmegoszlás közelítő adatainak egybevetéséből nagy vonalakban már kirajzolódnak a társadalmi struktúra főarányai. Kitűnik, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések számszerint elenyésző felső rétege alatt nagytömegű parasztság, viszonylag kis létszámú polgári közép-rétegek, még vékonyabb értelmiség, alattuk pedig 13 millió proletár — ezen belül a városi munkásságot háromszorosan meghaladó agrárproletariátus — helyezkedett el.

Ezek azonban csak számszerű arányok, statisztikai kategóriák, — az eleven, hús-vér társadalomról a csontvázról is kevesebbet sejtetők.

2. A társadalom szerkezete

A választófalak

A magyar társadalomban a nagy választóvonal az „urak” és a „kendek”, a művelt úri társaság és a parasztból, iparosból, munkásból, cselédből, szolgából álló „alsóbb néposztályok” között húzódott. Birtok és vagyon önmagában nem adott passzust az urak közé tartozáshoz, ehhez származás, rang vagy diploma is kívántatott. Átfogó ismérvnek talán a tisztí kardbojtra való jogosultság számi-

tott: ez tette párbaj- és szalonképessé, becsületszóval bíró, a gróftól vagy szolgabírótól is „úr”-nak titulált valakivé az embert. A két nagy tábor között úgy a századfordulón kezdett formálódni a gazdagparasztokból, „jobb” iparosokból, kiskereskedőkből, művezetőkből, kistisztviselőkből, tanítókból a felülről leereszkedően ugyan úrnak szólítottak, de annak még nem tartottak, alulról viszont már úrként süvegeltek, a „félurak” vagy úrfélék közbülső csoportja. Általános „úri” elismertetést azonban csak az ellenforradalmi korokban nyertek.

Az urak társadalma ismét éles vonalakkal mágnásra, dzsentrire, polgárra tagozódott és különült, habár a századvégtől a válaszfalakon már rések keletkeztek, s az elzárkózás az összemosódó átmeneteken keresztül oldottabbá vált. Úgyszintén alig áthágható válaszfalak emelkedtek a nép különböző elemei, a „kisgazdává” avansált birtokos paraszt és a sommás meg cseléd között. Az életforma és tudat korlátai — ha nem is ilyen mereven — a falusi szegény parasztot és a városi munkást is elkülönítették egymástól.

Honnan ez az anakronisztikus tagolódás, merev lefelé elzárkózás századunk küszöbén? Alapjában: a magyarországi kapitalizmusnak egy nemesi vezetésű, szárnyaszegett polgári forradalom utáni sokban különös fejlődéséből. A függő helyzetű ország porosz típusú tőkés fejlődése nemcsak gazdaságát, hanem — a nyugat-európaihoz képest — társadalmát is jócskán deformálta. A feudális társadalomszerkezet lassan bomlott fel, és hagyományos formáiba zárkózva sokáig inkább szimbiózisban, mint szerves egységben élt együtt a tőkés rendnek mellette, de jórészt nem belőle kifejlődő új osztályaival. Burzsoáziánk jellegadó rétegei nem a régi társadalom nemességéből vagy céhpolgárságából váltak ki, mint a Nyugaton, de nem is a parasztságból emelkedtek fel, mint a balkáni országokban vagy Oroszországban, hanem a feudális szerkezet nagy osztályain kívülálló, ill. bevándorolt elemekből. „Középosztályunk” gerince — ezzel összefüggésben — nem az új polgárság, hanem a nemesség lett. A felbomló parasztság felső rétegei nem a polgárrá, hanem az úri kisbirtokossá válás útján haladtak. Munkásosztályunk csak kis részben eredt a régi társadalom céhlegényeiből, az elenyésző számú hazai manufaktúra munkásaiból, még kisebb mértékben a földtelenné vált zsellérekből, hanem különböző félproletár és napszámos elemekből és nagyszámú bevándorolt szakmunkásokból olvadt össze.

A kapitalizmus kifejlődése a század utolsó harmadában lassacskán felbomlasztotta a feudális szerkezetet, a régi osztályokat a tőkés fejlődés alapján átformálta és bizonyos fokig összekapcsolta az új polgári elemekkel, anélkül hogy a társadalmi elkülönülés régi kereteit, tudati formáit ténylegesen feloldotta volna. Sőt, a feudális maradványok a társadalom nehezkesebb, kevésbé rugalmas szövedékében szívósabban éltek tovább, mint a gazdaság mozgékonyabb árupiaci hálózatában. Sajátos *kettősség* jellemezte tehát társadalmunk különböző emeleteinek lakóit: a feudális eredetű régi és az újonnan feltört osztályok — alapérdekeikben közös, mégis diszharmonikus — együttélése. Így a felső emeleten a századfordulóra két osztály osztozott a hatalomban: *a nagybirtokos osztály és a fináncburzsoázia*, bár a nagyobb rész és tekintély, az államapparátus kulcspozíciói, a hatalom látványos posztjai és jelvényei még mindig az előbbinek jutottak.

Az uralkodó osztályok

A nagybirtokos osztály a századforduló után, az emelkedő terményár és földjáradék konjunkturális éveiben gazdaságilag összeszedte magát, és politikai pozícióit is megszilárdította. Soraiba szép számmal kerültek polgári eredetű újbirtokosok, amint a hajdan neves arisztokrata családok elszegényedett sarjainak hivatalba vagy polgári pályára szorulása sem volt ritkaság. Az osztály mérvadó elitjét továbbra is a *latifundiális arisztokrácia* néhány-száz családja alkotta. Korszakunkra az arisztokrácia alkotóerői jóformán teljesen kimerültek. Vezetőszerepét rangja, vagyona és a Monarchia hatalmi rendszere biztosította, egyébként — a tudományban és közéletben érdemlegesen tevékenykedő pár tucat tagján kívül — a túlnyomó többség üres léha, élődsi életet élt. A mágnás, ritka kivétellel, személyesen keveset törődött gazdaságával. Birtokainak kisebb-nagyobb részét bérbé adta, de a „házi kezelésben” tartott uradalmat is, mégha külföldi utazások, fővárosi szórakozások, politikai, közéleti díszelgések, vadászatok, lóversenyek, dáriidők szünetében éppen birtokán tartózkodott is, gazdatisztjei igazgatták.

Az arisztokrácia politikai és társadalmi befolyása látszólag esorbíthatlanul mindenható volt. A főrendiháznak még reformja után is háromnegyede, a képviselőháznak a háború idején is hatoda, a kormánypártnak ötöde, a miniszterelnökök és miniszterek, a főispánok és diplomaták többsége, valamennyi parlamenti párt befolyásos része közülük került ki. Nem létezhetett valamirevaló vállalat, egyesület, a Hitelbanktól a Tudományos Akadémiáig, a vidéki ármentesítő vagy jótékonycélú társaságig arisztokrata elnök vagy védnök nélkül. Forgolódtak a művészi életben is, főként színházak körül, felbukkantak a radikális irányzatok soraiban is. Mint 1918-ban mondták: nálunk még forradalmat sem lehetett mágnás nélkül csinálni. E esorbíthatlanak tűnő tekintély azonban jócskán külsőség volt, a hagyomány és gerinc nélkül feltörekvő polgárság és a kopott címerű nemesség hajbókolásától, rangkórságától emelt dekoráció, neoklasszikus homlokzat, amely mögött a vezetőszerep létjogosultságát kétlő, vagy gúnyoló ellenérzések és szélessodró plebejus indulatok forrtak. Valóban, a hatalom kulcspozícióit hithizományként őrző arisztokrácia az egész korszakon át egy fél kézre való államférfit sem tudott produkálni. Legvagyonosabb, összmonarchiai kötöttségű körei mögött az udvar, más csoportja mögött a finánciókés érdekeltségek állottak, de még legsajátosabb, önálló rétege is inkább követte-kihasználta az uralkodó áramlatokat, mintsem irányította-alakította a közvéleményt, amelyhez csak urasági, patrónusi, de emberi kapcsolatok nem fűztek. Tényleges hatalma nem dekoratív tisztségeiben, nem politikai vezérkedésében, hanem a nagybirtoktól függő százezrek feletti uralmában, udvari befolyásában, a kulissza-mögötti politikacsinálás rejtett fórumain, az exkluzív mágnás kaszinóban, az agrárpolitikát irányító OMGE-ben és Gazdaszövetségben testesült meg.

A nagybirtokos osztály szélesebb bázisát az ún. „ezerholdasok” alkották. A megjelölés nem szorosan vett birtoknagyságot, hanem birtokpolitikát, társadalmi jelleget takar. Zömmel a volt középnemesség birtokait és pozícióit nagyjából megőrző négy-ötezer családja: a *dzsentri felső rétege* tartozott ide. Egy részük, főként a tényleges ezerholdasok, gazdaságukat személyesen — és gonddal — kezelő, itt-ott mintagazdasággá is fejlesztő, tőkés földbirtokossá váltak. Közülük került ki az agrárius irányzat számos hangadója és híve. Többségük azonban nem tudott alkalmazkodni a modern tőkés mező-

gazdaság követelményeihez. Termelésük, gép- és állatállományuk jóval alatta maradt az adósságokkal terhelt birtokuk terjedelmének. Fő céljuk a dzsentri-birtok futóhomokjának megkötése volt. — nem gonddal-munkával, hanem az agrárius gazdaságpolitika számukra metszett karóival: földtehermentesítéssel, hitbizománnyal, állami támogatással.

Az „ezerholdasokat” nem övezte oly díszes tekintély, mint a mágnások, de nevüknek azért érces csengése volt. Mint a „nemzeti földbirtok”, a „nemzeti politika” bajnokai, a nagytőke megrendszabályozását követelő „gazdavédő” — gyakran már „fajvédő” — demagógiával ők képviselték határozottabban a nagybirtok nyers érdekeit. Életmódjukat jobbadán a hagyomány szabályozta. Időmúlató úri passzióik mellett életük javát a birtokon töltötték, meg a helyi közéletben, a megyeszékhelyen, ahol a vezető helyeket szívesen atyafiságukkal, bizalmas embereikkel együtt szilárdan kezükben tartották. Erős középnemesi-dzsentri öntudat, gőg ágaskodott bennük, de ezért szívesen megmártóztak az arisztokrata társaság fényében, keresték kegyét, utánozták életmódját.

Budapesten, a nagyvárosokban, a gazdaság és politika központjában a hatalom felső polcára a nagybirtok mellé most már nemcsak áttételesen, hanem közvetlenül is felzárkózott a *fináncburzsoázia*. E társuralkodó osztály, miként a múlt század második felében felemelkedett burzsoá elődei, kisebb részben a hazai vagy betelepedett német nagyiparosokból, nagykereskedőkből, többségében a szerény terménykereskedő-pénzkölcsönző kezdetekből néhány évtized alatt bankárrá és nagyiparossá tollasodó zsidó polgáresalakokból — hovatovább tőkés dinasztikiából — tevődött össze. Nem több: ötven, szoros érdekszálakkal összefűzött család hódította meg a pénzvillág csúcsait, a magas arisztokráciával vetekedő roppant vagyonnal s még nagyobb tényleges gazdasági hatalommal, fejenként tucatnyi — nem névleges, de tényleges — igazgatósági tagsággal, Wertheim-szekrényt megtöltő értékpapírokkal, bérházakkal, kitűnő külföldi összeköttetésekkel. Gazdasági hatalmával még mindig nem állt arányban politikai befolyása. Az államapparátus közvetlen irányítása ritkán nyilott meg számára, bár személyesen, vagy ügyvivői és ügyvédei útján a törvényhozásban és kormányzatban való részvétele aktívabbá, láthatóbbá vált. Befolyása mégis inkább közvetett volt: a kormánypárti vezető gárdán, az állami pénzügyek irányításán, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül érvényesült.

Társadalmi hatóköre, tekintélye a gazdaságinál és politikainál lényegesen korlátozottabb és kétesebb volt. A fináncburzsoázia ugyan „akié a jelen — azé a múlt” alapon erszényéből telően igyekezett asszimilálódni a vezetőréteghez. Bárói rangot, udvari tanácsosi méltóságot, nemesi előnevet, birtokot, kastélyt, rokonságot vásárolt, előkelő keresztszülőket szerzett magának, de azért az öntudatosan őrzött németes névhez ragasztott nemesi előnév — a Herzoghoz a csetei, a Deutsch-hoz a hatvani, a Weisshez a csepeli — mégiscsak groteszk, a díszmagyar és díszkard, amelynek helyes felcsatolását a főkönyv „tartozik” oldaláról véste emlékezetébe az új főrend, azért csak kómiikus maradt. Az újbárót a főúri és dzsentri társaság nem fogadta be teljesértékűnek; társadalmi súlya, tekintélye a közvélemény előtt is esőkkentebb értékű volt névleges árfolyamánál. Felemás helyzetétől feszélyezetten, részben pedig a vagyonszerzők polgári öntudatától telten, a fináncburzsoázia benső társas körét főként a hozzá közelálló ipari és kereskedelmi burzsoázia, a nagypolgári értelmiség, a bőkezűen pártfogolt tudós és művészvilág felé építette ki. Befolyása is jobbadán a városi iparos és kereskedő rétegekre, értelmiségiekre, a Lipótvárosi

Kaszinó, a Lloyd Társaság, az 1902-ben alakult GyOSz (Gyáriparosok Országos Szövetsége) tagjaira, tehát a magyar társadalom egy vagyonos és művelt, de vékony és csekély súlyú rétegére terjedt ki. Bármennyire bankirodáiban, tőzsdéjén és kartelljeiben összpontosult a gazdasági élet irányítása, bármilyen súlyos szava volt a magas politika alakításában, a fináncburzsoázia nem játszott döntő szerepet a középrétegek tudatán, a közvéleményen uralkodó áramlatok formálásában.

A „középosztály” fejlődésének problémái

A nagybirtokos-finánciókés uralkodó és az elnyomott osztályok között rendkívül vegyes közbülső rétegek torlódtak össze. Társadalmi elhelyezkedésük és tájékozódásuk egyik igen fontos, tudományosan még alig tisztázott problémája az ún. „középosztály” jellege, fejlődése. A nyugati országokban a polgári átalakulás idején „középosztálynak” — a születési és a pénzarisztokrácia „felső tízezerével” szemben — a felemelkedő burzsoázia derékhadát nevezték. Felső rétege — gyárosok, nagykereskedők, magasrangú vagy nagyjövedelmű értelmiségiek — a polgári forradalmat követő évtizedekben ténylegesen az uralkodó osztályhoz, szerényebb módú és állású elemei a középrétegekhez tartoztak. A polgári eredet, érdek- és tudatközösség sok szála azért összefűzte a „középosztályt”, amely felszíva az alulról jövőket és bő tartalékkal táplálva a felüllevőket, nagy vonásokban egységes nemzeti karakterrel és polgári tudattal rendelkezett. Magyarországon a néhány ezer nemesi földbirtokost, úri kisbirtokost, a nagyon hozzávetőlegesen 25—30 ezerre becsülhető iparos és kereskedő középburzsoát, vállalkozót, járadékost, földbérlőt és a mintegy negyedmillió — háromnegyedében magyar — értelmiségit a származás, rang, hagyomány, életforma és nemzetiség öles szakadékaival választották el egymástól. A szabad áramlás és kiválasztódás, szerves összekapcsoltság nélkül együttélő rétegekből a „középosztály” valahogy úgy formálódott, ahogy a csillagászok a tejútrendszer elképzelték: alaktalan, lebegő ködgomolyok, amelyek egy-egy szilárdabb mag körül forogva lassan sűrűsödnek. A magyartól távol és különálló testként haladtak pályájukon a nemzetiségi középburzsoáziák. Saját földbirtokos osztály és fináncburzsoázia híján ők alkották — a horvát kivételével — a nemzetiségek polgári vezető osztályát, maguk köré tömörítve a szórványos földbirtokos elemeket is. A magyar „középosztály” tömörítő magva, baljós csillaga a *lesüllyedt dzs centri* volt.

Magyarországon, mint ismeretes, a burzsoázia funkcióját betöltő liberális középnemesség a múlt század második felében fokozatosan reakcióba fordult. A 67-es rendszer megtámasztásában, a nép- és nemzetiségelnyomó politika uralkodóvá válásában nem egyszerően a hatalomra jutott burzsoázia tipikus, történelmi szerepváltásáról volt szó. Nyugaton a burzsoázia a polgári forradalom után — bár elnyomó-hódító tevékenysége fokozatosan erősödött — egy hosszú korszakon át pozitív szerepet játszott a gazdaság és kultúra fejlődésében; az ún. polgári „középosztály” sokáig az alulról feltörő, polgárosodó elemek gyűjtőmedencéje, a liberális elvek és jogok képviselője maradt. Nálunk a hanyatló birtokos nemesség nem szervezőjévé, serkentőjévé, legfeljebb haszonélvezőjévé, de legtöbb esetben kárvallottjává vált a tőkés fejlődésnek; nem olvadt bele, de éppen elzárkózott a polgárosodás általánosan terjedő áramlatától. Az 1849-ben már megmutakozó, de csak 1867 után beteljesedő

„szerepváltásban” a népellenesség haladó funkciók nélkül, újjáéledt vagy megerősödött feudális vonásokkal, polgárelenességgel párosult.

Miből adódott ez a történelmi megtorpanás és „visszafejlődés”? Elsődlegesen az egykori középnemesség objektív létfeltételeiből. Anyagi helyzetét, polgárosodásának lehetőségeit és korlátait, tudatát és életszemléletét a polgári átalakulást megelőző századokban a robotoltató jobbágygazdálkodáson alapuló sajátos kelet-európai agrárfejlődés, ezen belül a Habsburg-birodalom egyenlőtlen munkamegosztásában elfoglalt kényszerhelyzet, s a centralizáló Habsburg-abszolutizmussal szembeni hagyományos rendi-nemzeti ellentéte alakította ki. Az objektív adottságok, nem utolsósorban a Habsburg-abszolutizmus gazdaságpolitikája, már a XVII. századtól akadályozták a merkantil jellegű vagyonszerzést, általában a pénztőkék felhalmozását, az iparosodás főkéis formáinak kifejlődését, s még a XIX. század első évtizedeiben is az egyoldalú mezőgazdasági ártermelés és ezzel kapcsolatos kereskedelem medrébe terelték a hazai kapitalizálódás menetét. Eltérően Kelet-Európa több más országától, pl. Poroszországtól, ahol tágabb tér nyílt a junkerek üzleti vállalkozásai számára, vagy Csehországtól, ahol a nagybirtokos arisztokrácia tevékeny részt vett a manufaktúrák, gyárak alapításában, a pénzületekben, — nálunk a birtokos nemességet létfeltételei erősebben a mezőgazdasághoz, a mezőgazdaság feudális termelési viszonyaihoz, a vagyonszerzés, tőkefelhalmozás feudális eszközeihez kötötték. Ehhez járult, hogy a rendi alkotmány, a nemesi „nemzet” jogainak és kiváltságainak hagyományos védelme a nemesség tömegeinek szemében a politikát, mint a „nemzetfenntartás” fórumát, a hivatalt, mint a nemzeti küzdelem őrhelyét a gazdasági tevékenységnél becsesebbé, kívánatosabbá, az ország beléletében megőrzött — bármennyire is megtépzott — vezetőszerp pedig könnyebben elérhetővé tette. Így az objektív gazdasági adottságok, politikai tényezők és hagyományok hatására a magyar nemességben lassan megrögződött és nemzedékről-nemzedékre öröklődött az a tudat, hogy az úri lét egyedüli formája a földbirtoklás és hivatalviselés, a társadalmi értékrendszer mértékegységei a föld, rang és származás.

Történettudományunk sokoldalúan megvilágította, miért és hogyan szorította a XIX. század első felében a feudális-abszolutisztikus rendszer elmélyülő válsága a középnemesség jelentős részét a polgárosodás útjára, a burzsoázia funkciójának betöltésére, majd a forradalom vezető szerepének vállalására. A forradalomnak a szabadságharc alatt és következtében nemzeti és társadalmi vonatkozásban egyaránt radikalizálódó tendenciája azonban már ütközött a vezető osztály zömének érdekeivel: feudális eredetű anyagi és politikai hatalmának, nemzeti hegemóniájának biztosításával. A szabadságharc veresége, az ország önállóságának megszüntetése aztán még súlyosabban korlátozta polgárosodásának amúgy sem tág lehetőségeit.

A Monarchia egységes piacán kibontakozó kapitalizmus a magyar földbirtokosoknak — főként a nagybirtokosoknak — kétségtelenül előnyöket, kedvező értékesítési lehetőségeket is nyújtott. A földrajzilag vagy politikailag kedvező fekvésű birtokosok, a jobban gazdálkodó kisebbség, a vasútépítések és egyéb „gründolások” engedélyeinek „kijárói”, a részvénytársasági elnökök és igazgatósági tagok be tudtak illeszkedni az „új éraba”. De a többség — a forradalom előtt a feudális kötöttségek, a tőkehiány miatt — a forradalom után a feudális szolgáltatások elvesztése, a kapitalista konkurrencia miatt csak hiányosan, vontatottan, vagy sehogy sem tudott a tőkés gazdálkodás követelményeihez alkalmazkodni. Minthogy jövedelmei tetemesen megcsap-

pantak, életmódja, költséges úri passziói változatlanok maradtak, — csak adósságai növekedtek. S a süllyedők és elmerültek tömegében nem buzgott a képesség és készség a szabad verseny kardtalan és címertelen mezejére lépni, s a polgári vagyonszerzés új eszközeivel újraalapozni a veszendő gazdasági-társadalmi pozíciókat. A képesség és készség hiánya hovatovább elvve és erénnyé magasztosult, a polgári pénzszerzés és a pénzszerző polgárság lenézésévé, majd gyűlöletévé fajult. Így aztán a produktív, rentábilis gazdálkodásra képtelen, a versenyre gyenge, a tőkehalmozásra nem, de az adóssághalmozásra serény birtokos nemesi többséget az egykoron oly optimista hittel igenelt liberalizmus, a szabadverseny már a konjunktúra éveiben is megrendítette, a 70-es évek végétől kibontakozó, két évtizedes agrárválság pedig rohamosan tönkretette.

Az „alkotmányos érától” remélt anyagi restaurációhoz, a régi vezetőszerep visszaszerzéséhez fűzött illúziók úgy a 70-es évek közepe táján, a dualista rendszert ért sorozatos megrázkódtatások nyomán és a személyes gazdasági nehézségek növekedtével kezdtek foszladozni. Ekkor kezdett helyzetének megváltozása az egykori középnemesség zömének tudatában megvilágosodni. Ekkor tárultak fel előtte többé-kevésbé leplezetlenül hanyatlásának gazdasági okai, amelyeket addig a politikai helyzet, a szabadságharc veresége, az önkényuralom, a kiegyezés hullámverése elhomályosított. 1875-ben akasztotta szögre a közjogi ellenzéki ség bihari pontjait a középnemesség jellegzetes pártja, a Tisza Kálmán vezette balközép, hogy aztán 67-es alapon fuzionáljon a kormányzó Deák-párttal. Ez idő tájt kezdte kiszorítani a Deák- és Eötvös-féle liberális nacionalizmus türelmesebb nemzetiségi politikáját a mind erőszakosabb sovinszta elnyomás. Ekkor lépett fel először politikai irányzatként az antiszemitizmus. És mindezzel nyilván a legszorosabb összefüggésben: a 70-es évek derekán került a hazai forgalomba — és terjedt el tüneményes gyorsasággal — a „dzscentri” elnevezés.

Mi volt a jelentése és mi motiválta ennek az elmeszesedett angol kategóriának az „ősetől” időben is, tartalomban is olyan messze esett hazai átültetését? A „dzscentrit” kezdetben a „középnemesség” helyett, annak értelmében használta a reakcióba forduló osztály, amely a feudális időkre emlékeztető „nemes” megjelölés nyílt felújítását a liberális érában túlságosan nyersnek, reakcionárius zöngéjűnek — és ugyanakkor a régi kurtanemesektől, a kutya-bőrös csizmadiáktól és más pörnemesektől nem eléggé elkülönözőnek — találta. A „dzscentri” megjelölés, éppúgy mint régen a „középnemesség”, nem gazdasági értelemben vett, a vagyon és birtoknagyság által meghatározott osztályt jelentett. Beletartoztak „ezerholdasok” is, többszáz holdas közép-birtokosok és „fertálmágnások” is, de azok a hivatalba, tollforgatói pályára szorult értelmiségiek is, akik a hétszilvafás kúriát dúsabb lombú családfával köríthették.

Kezdetben, a 70-es — 80-as tized fordulóján a dzscentri gerincét, jellegadó magvát a tekintélyes középbirtokos, kisebb nagybirtokos családok adták. Az ő súlyosbodó anyagi gondjaik alkották a „dzscentri-mozgalom” kiindulópontját. A fogalom társadalmi tartalma azonban többévtizedes pályafutása alatt jelentősen módosult, kibővült. A századforduló idején többnyire az eladósodott, földjét, hitelét vesztett birtokosra alkalmazták az elnevezést, amely így a hanyatlással, az értékesökkenéssel asszociált mellékszöngét kapott. A haladó közvélemény egyenesen pejoratív, élesen elítélő értelemben használta a dzscentri megjelölést. A közvélemény, helyesen, a valóságos alaprendetendenciát

fejzte ki. Igaz, a századvégen egy vékony rétegben, főként a szabadságharcot és az abszolutizmus kori nemzeti ellenállást megélt idősebb nemzedékben pislákoltt még a liberális hagyományok visszénye. A dzsentri a későbbiekben is adott még *egy* haladó politikusokat, alkotó művészeket. *Egyeseket* helyzetük romlása a politikai radikalizmusra, a demokrácia táborába hajtott. De ezek hovatovább kivételek voltak, elenyésző kisebbséget tettek a többség politikai és morális zülléséhez viszonyítva. A dzsentri zöm valóban elfordult a haladástól, még az elhalványuló liberalizmussal is szakított. Elutasította mind a tőkés szerző, mind a termelő munkát, nem értette meg korának sem polgári, sem szociális eszményeit. A *típus* a parazita lét hullámain mind lejjebb süllyedt, mindinkább jobboldalra sodródott.

Ebben az aspektusban szemléletesen megmutatkozik a magyar társadalomfejlődés eltérése a nyugatitól. Az ún. „középosztály” nálunk is, mint nyugaton, különböző vagyoni állapotú és pozíciójú rétegeket foglalt magában. Csakhogy nálunk a felső réteget nem a „beérkezett” nagyburzsoázia, hanem a fennmaradt középnemesség nagybirtokosai, az „ezerholdasok” és politikusaik, széles bázisát nem a demokratikus hagyományú középburzsoázia és értelmisége, hanem a deklasszálódó közép- és kisbirtokosok, nemesi hivatalnokok úri rendje, — utánpótlását pedig nem a tőkészerzéssel feltörő kispolgári és paraszti rétegek, hanem a dzsentrihez asszimilálódó úrhatnám polgárok adták. Vagyis „középosztályunk” nem emelkedő, polgári jellegű, hanem süllyedő tendenciájú, feudális eredetű volt. Ily módon a földbirtokos uralkodó osztálytól a középrétegekig mélyen lenyúló, azokat az uralkodó osztállyal összekapcsoló dzsentri társadalmi funkciója nem a polgári átalakulása megalapozása, egy új szemlélet lefelé közvetítése, hanem a nagybirtokos hegemonia védelme, a nemesi hagyomány, szemlélet átmentése és széleskörű terjesztése volt.

A „középosztály”-fejlődés e súlyos „társadalmi deficitje” nem a századvég dzsentrijének léha értetlenségében, hanem történelmünk — mondhatni — „ősrétegeiben” gyökerezett. Mint lappangó probléma már a reformkori közép-nemesség magatartásában is elő-előbukkant. Csakhogy akkor a polgárosodás üdvében bizakodó, dinamikus vezetőréteg üde fiatalsága elfedte a ráncokat, amelyek a kiábrándult-kiélt öregkorban a dzsentri testét-lelkét elborították. Mert a dzsentri voltaképpen a fiatal ősök elaggott fia, a reformkori közép-nemesség eltorzult negatív lenyomata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, eltékozolt örökségével, de még őrzött presztizsével, — s az elévült örökség iránti szüntelen sirámos-haragos jussigényével. A századfordulón a képviselőházban, a gazdasági egyesületekben, az agrárius gyűléseken, a sajtóban, százfélé visszhangzott a jelszó: „Mentsük meg a történelmi középosztályt!”, amelyben a „középosztály” a fuldokló dzsentrit, a „megmentés” a földtehermentesítést vagy éppen állami földjuttatást, az olcsó hitelt, a szinekura állásokat jelentette, a „történelmi” díszítő jelző pedig már nem a nemzeti múlt haladó örökségének vállalását, hanem az ősök szerzette érdemek és elvesztette kiváltságok tőkésítésének, örökjáradékként kamatoztatásának igényét juttatta kifejezésre.

A fejlődésképtelen reakciót testesítette meg a *birtokos dzsentri alsó rétege*, a párszáz holdasoktól a „hétszilvafásokig” fokozatosan süllyedő „úri” közép- és kisbirtokosok. Az ország földjének még mindig jelentős hányadát, csaknem tizedét bírták, de gazdálkodásuk elmaradott volt, elmaradt a gazdagparasztság jórészenek színvonalától is. A vidéki élet sívárságába süppedt derékhadat csak

úr-volta és úri összeköttetései, nem gazdálkodása és kulturáltsága különböztette meg a módos parasztságtól, még kevésbé a polgári földbirtokosoktól és bérlőktől.

A dzsentri jóval nagyobb tömegének eltartója, befolyásának súlypontja a század végén már a hivatal, amely akárcsak a föld, nem a szakszerű termelés, ill. intézés eszköze, hanem a nép fölötti hatalom — bár megkopott — jelvénye. Az államapparátust a földbirtokos családok szoros érdekszövetségének, az úri atyafiságoknak sűrű hálózata fonta be: a minisztériumok felét-harmadát, a megyei közigazgatás háromnegyedét, a bírói és katonatiszti kar jelentős részét a dzsentri töltötte meg. A képviselőháznak, a pártoknak is közel fele még közülük rekrutálódott. A hivatalnok dzsentri elitje a politikai vezetőréteghez tartozott, ő határozta meg az éppen ezidőtájt külön társadalmi csoportként kifejeződő köztisztviselő-katonatiszti réteg jellegét. Ezt annál könnyebben tehetette, mert a polgári értelmiség inkább az ipari-kereskedelmi magánhivatalokat s a diplomás pályákat foglalta el; a parasztság fiai aránytalanul csekély számban is csak a hivatalnoki és értelmiségi pályák alsóbb, dísztelen posztjaira jutottak.

A dzsentri süllyedése a századforduló után a hivatal grádusain is folytatódott, sőt az alsó régiókban megindult a „felhígulás” folyamata. Elmagyarosodó német, szláv polgárok, értelmiségiek, nem nemes hivatalnokok, újbirtokosok befogadást nyertek az úri társaságba, s a be nem fogadottak széles rétegei is mércének tekintették, a maguk körében utánozták a dzsentri szellemű falusi és kisvárosi „intelligenciát”. A süllyedés tehát a dzsentri befolyásának inkább lefelé szélesedését, mint csökkenését jelentette.

Mi kapcsolta össze az anyagi alapjaiban széthulló földbirtokos és hivatalnok dzsentrit s a körütte keringő dzsentroid középosztályelemeket? Korszakunkban elsődlegesen a tudat és életforma közössége. Az „egységes nemzeti állam”, a „magyar birodalom” krédójában összezsenedülő sovinizmus, a külsőségekben megragadó, szólamokban hév hazafiság, a korábbi kedélyességből mind vérmesebbé puffadó antiszemitizmus, a földbirtok alázatos tisztelete, a cselédtartók antidemokratizmusa és a nem-úrinak, nem magyarnak bélyegzett szocializmus gyűlölete. Emellett az életforma uniformis keretei, tipikus „erényei”: a vidéki kávéház vagy kaszinó, mint szintér, a cigányzene és álmagyar nóták kurjongatása, mint hangulati aláfestés, a kártyacsaták és adósságok, párbajok, léha kalandok, huszáros virtuskodások, sikkasztások, mint „társasági” események. A politikai reakcióhoz szellemi sivárság, lelki restség párosult a dzsentri formálta „középosztály” századelei nemzedékében.

A dzsentri léte, vezető szinten fennmaradása sajátosan tükrözte a törtszárnyú polgári forradalom és félcsepejű polgárosodás ellentmondásait. Létét és fennmaradását a nagybirtok hegemoniájának, a dualista rendszernek köszönhette, sorsa a soknemzetiségű dualista államéhoz kötődött, — csakhogy ez az állam az érvényesülését korlátozó nagyobb egység, a Monarchia nem önálló része, a létfeltételeit szakadatlanul támadó-bomlasztó tőkés fejlődés kerete. A nagybirtok mellett a nagytőke uralmának megtestesítője is volt. A dzsentri védelmezte és kiszolgálta ezt az államot, de elégedetlenkedett közjogi és gazdaságpolitikai viszonyaival; hagyományos pozícióit, súlyát, anyagi helyzetét megtartani és javítani kívánta, de nélkülözötte vagy éppen elutasította ennek gazdasági megalapozását; mániákusan lelkesedett a „nemzeti államért”, a magyar szupremáciáért, de többsége közjogi ellenzékieskedésével gyengítette a Monarchia létfeltételeit, és szembenállt a modern tőkés

fejlődéssel. Objektív helyzetéből sajátos *kétlelkűség* fakadt: a lojális rendfenn-tartó és az ellenzéki kuruckodó magatartás. S az ellenzéki szerep éppoly fontos volt, mint az ispáni: a „bűnös kapitalizmus” sárkányölő lovagjaként. a „nemzeti eszme” bajnokaként fellépő dzsentri rendkívül nagy vonzóerőt gyakorolt a hozzá idomuló középrétegekre, a legszélesebb közvélemény irányítására. Ő termelte ki, ő képviselte és terjesztette leghatásosabban a magyar nacionalizmus uralkodó áramlatát: a függetlenségi szólamok áfiumával át-itatott konzervatív, antiszemita, szocializmusgyűlölő sovinizmust, a magyar „hivatásról”, magyar „impériumról” szótt ön- és közveszélyes illuzionizmust. Mint kormánypárti, a hatalom erejével, mint ellenzéki, a demagógiával. és akár kormánypárti, akár ellenzéki minőségében: a sovinizmus terrorjával bénítóan nehezedett a közéletre. a társadalmi haladás erőire.

A tulajdonképpeni *középpolgárság* és *polgári értelmiség* eredet és társadalmi pozíció szerint heterogén elemekből állott. Összetétele — miként a nagyburzsoáziáé is — a tőkés gazdaság sajátos struktúráját és fejlődésmenetét tükrözte. Számszerűen és vagyoniilag legerősebb rétegét a zsidó és német kereskedő, pénztőkés, földbérlet polgárság, a legműveltebbet a jórészt hasonló eredetű ún. „lateiner” értelmiség alkotta. Mindkét csoportban jelentős számmal voltak a magyar városi polgárság, ill. az egykori honorációr és nemesi értelmiség származékai is, de ezek társadalmilag alig keveredtek, gazdaságilag nem tudtak lépést tartani az új polgári elemekkel. Még régi, vagyonos polgárcsaládok is gyakran meghátráltak a tőkés versenyharc elől. földbirtokot vásároltak, fiaik hivatalnoki, értelmiségi pályára tértek.

A kapitalizmus előrehaladása tovább differenciálta, a gyarapodó ipari középburzsoáziával bővítette e középrétegeket, anélkül, hogy önálló társadalmi-politikai tudattal rendelkező szerves vegyületüket létrehozta volna. A vékonyerű magyar polgárságot a hagyomány ereje, az önállósághoz fűződő anyagi érdeke, nacionalizmusa a függetlenségi táborba, s ezen keresztül a „történelmi középosztály” közé vagy mögé sorakoztatta. Gyors ütemű volt a német polgárság asszimilációja, főként a magyar területeken levő városokban. A német polgárcsaládok fiai lassacskán magyar anyanyelvűvé váltak, nagy arányokban tódultak az értelmiségi és hivatalnoki pályákra. A zsidó polgárságot gazdasági tevékenysége hosszú időn keresztül a mezőgazdasági árutermeléshez, a nagybirtokrendszerhez kötötte. Életét elsődlegesen egzisztenciájának biztosítása, a vagyonszerzés, a minél sűrűlődsmentesebb asszimiláció töltötte ki. Elégedett, sőt hálás volt formális egyenjogúságának, asszimilációs készségének elismeréséért, s a maga részéről fenntartás nélkül elfogadta a földbirtokos osztályok vezetőszeropét. A heterogén hazai burzsoázia tehát ifjúkori „kicsapongásoktól”, radikális „kalandoktól” mentesen, a dualista Magyarország uralkodó rendjéhez idomulva nőtt fel. Amilyen jelentőssé vált gazdaságilag, olyan jelentéktelen tényező maradt a század végéig társadalmilag. és inkább mennyiségileg, mint minőségileg változtatott a magyar „középosztály” arculatán.

És itt beleütközünk az asszimiláció problémájába. Ki kell tértünk rá, mert nem térhetünk ki előle. A nacionalista társadalomszemlélet a népiesektől a különféle fasiszta irányzatokig az asszimilációban, különösképpen a „zsidóság térhódításában” jelölte meg a magyar társadalom bajainak, fejlődésbeli zavarainak fő, vagy egyik fő okát. A romantikus antikapitalista felfogás is, a fasiszmus is a „zsidóságot” tette felelőssé a magyar fejlődés korábbi, feudális eredetű torzulásaiért, a kapitalizmus törvényszerű következményeiért, de egy

füst alatt a „nemzetvesztő” forradalmiság, a radikalizmus miatt is. Elhallgatva a zsidó népeesség osztálytagozódását, ill. a magyarországi burzsoázia soknemzetiségű összetételét, a kapitalizmus objektív társadalmi ellentétei helyébe a „zsidókérdést” mint faji kérdést állította. Hogy az angol, a francia kapitalizmus humánusabb, tisztességesebb volt-e, vagy egy tiszta magyar „faji” kapitalizmus báránylelkűbb, szociálisabb lett volna-e, hogy a függő helyzetű agrárország megkövesedett feudális társadalmának vajon melyik rétegeből alakulhatott egy gyors felhalmozást realizáló burzsoázia, s hogy a kapitalizmus szükségszerű árnyoldalai mellett az ország polgárosodásának vívmányai is jórészt ehhez a burzsoáziához és értelmiséghez fűződtek, — ezeket a kérdéseket nem feszegette a nacionalista demagógia, amint a német, szláv és zsidó asszimiláció jelentős kulturális és politikai értékeiről is szeretett megfeledkezni.

Társadalomfejlődésünk történeti vizsgálata teljesen alátámasztja azt az elvi tételt, hogy a „zsidókérdés” alapján véve a kapitalista társadalom objektív ellentéteinek hamis tükröződése. E megállapítás azonban nem ment fel bennünket az alól, hogy a hamis tudat széles elterjedésének okait konkrétan ne kutassuk. Az a tény, hogy nálunk a kapitalizmus kifejlődésében, gazdasági szervezetében a zsidó burzsoázia, a polgári kultúra, polgári-demokratikus gondolatok élesztésében, terjesztésében a zsidó értelmiség jelentős szerepet játszott, a felszín jelenségeinél mélyebbre nem hatoló, egyszerű közzelfogás számára könnyen elfogadhatóvá tette azt a beállítást, amely az egész kapitalizmust „zsidó” kapitalizmusnak, a polgári kultúrát „zsidó” kultúrának tüntette fel. Erre az osztályellentéteket elmosó, nacionalista azonosításra főként a kispolgárság, az osztrák és magyar tőkétől nyomorgatott, pusztulásra ítélt kézműves kisiparosság volt fogékony, de hajlottak rá a zsidó bérlőtől, kocsmárostól, kereskedőtől, uzorástól megsarcolt szegényparasztok, a szervezetlen munkások is, akiknek a szocializmus tanításait nem ismerő ösztönös antikapitalizmusa nem a tőkés rendszert, hanem csak a közvetlen kizsákmányolót tekintette. Az agrárius földbirtokosok és a nem-zsidó burzsoák konkurencia érdekein átszűrte, torzított tudat. az új irányban „továbbfejlesztett” sovinizmus tehát zárt, fogékony tömegbázissal rendelkezett.

Érzékeny árnyalatokat mosnánk azonban egybe, ha csupán a tőkés versenyharcától és tőkés kizsákmányolástól támasztott ellentéteket, illetve ezek hamis tükrözését láttatnánk. Az asszimiláció, kivált a zsidóságé, egyáltalán nem volt probléma- és súrlódásmentes folyamat. A bevándorlás egy évszázadon át tartó, újabb és újabb hulláma vontatottá tette, gyakran keresztelte a reformkorban megindult asszimilációt. Nehezebben olvadó, szokásaiban, hagyományokban idegen testeket — bizonyos fokig elkerülhetetlenül selejtes elemeket is — iktatott a társadalomnak a polgári átrétegződés során amúgy is megbolydult szervezetébe. S ami még károsabb, bár érthető: az elmagyarosodók a befogadottak kisebbségség érzetével — s emiatt gyakran túlbuzgalmával — a készen találthoz, egy fel nem bomlott feudális szerkezet uralmi viszonyaihoz alkalmazkodtak, a „történelmi” vezető osztályokhoz asszimilálódtak. Az ő hungarocentrikus nemesi világképüket, életformájukat fogadták el, utánogatták, és hosszú ideig még igényelni sem merészték a polgári tudatformálás jogát. Ez a felfelé tájolódó asszimiláns polgárság, minthogy az eredet, együttélés és közös antifeudális küzdelmek hagyományai sem fűzték a néphez, lefelé mereven elzárkózott, és ugyancsak hozzájárult a népi, paraszti elemek felemelkedésének eltorlaszolásához. A nagytömegű asszimilánsból és a vékonyabb magyar erekből alakult polgárságunk *nem vált* a feudális maradványok ellen,

a nemzeti önállóságért a néptömegekkel együtt küzdő *nemzeti burzsoáziává*. Ebben summázódott „középosztály”-fejlődésünk másik nagy „társadalmi deficit”-je.

A kapitalizmus formabontó áramlása csak a századfordulóra érte meg bizonyos változásokat. „Középosztályunk” dzsentri-centrikus naprendszerrel mellett ekkor kezdett egy másik, polgári eredetű és jellegű mag sűrűsödni. A megerősödött, nyelvében és kultúrájában magyarrá vált burzsoázia második vagy harmadik generációját már sokkal kevésbé fenyegette múltja, a földbirtok tekintélye, mint amennyire a társadalmi ellentétek kiéleződése, az agrárius-dzsentri reakció előretörése a feudális befolyás alóli emancipációra készítette. A fővárosban és a vidéki központokban a századfordulóra kialakult az ipari és kereskedelmi burzsoáziának a nyugati kultúrával rokonszenvező, itt-ott haladó gondolatokkal is kacérokodó vékony rétege. A művelt nagypolgárság európai szalonjaiban, védszárnyai alatt nőtt fel, majd a század első évtizedében tőle politikailag elszakadt az a radikális értelmiségi csoport, amely a régi kisnemesi, a keserves nehezen kiemelkedett, szűkkörű paraszti értelmiség legjobbjait, az elmagyarosodott zsidó lateinerek haladószellemű tagjait olvasztotta magába. A radikálisok számszerű és anyagi erejét messze felülmúló jelentőségét szellemi erejük, újat alkotó bátorságuk, a régi kereteket és tudatformát bomlasztó, a polgári demokráciát előkészítő, erjesztő tevékenységük adta meg.

A radikális értelmiség a dzsentri vezetéssel szemben minden tekintetben magasabbrendű ellenpólust, a hazai viszonyokkal elégedetlen, haladószellemű elemek gyülekeztető-tömörítő magvát alkotta. A *Huszedik Század*, a *Természettudományi Társaság* mind a poros akadémizmussal, mind a nemesi romantikus szemlélettel, vagy a vidéki „úri” társaság műveletlenségével szemben a természettudományos gondolkodás, a modern eszmék, a demokratikus bírálat fóruma; a *Galilei Kör* a *Szent Imre Szövetséggel* szemben a „Láz ifjú seregének” tábora; a *Nyugat* a dzsentroid-kispolgári, konzervatív-érzelgős *Új Időkkel* szemben a korabeli leghaladóbb kultúra, a New-York kávéház a cigányzenés borgőzzel szemben a szellem pezsgésének központja volt. De e későn és már megkésve kialakult polgári ellenpólus rendkívül szűk, városi bázissal rendelkezett. Befolyása a középrétegek töredékére terjedt csak ki, a dzsentri uralgó befolyását még a polgárság soraiban sem tudta megingatni. Ennek oka azonban nem „magyarságbeli” fogyatékoságában, nem „radikalizmusában”, hanem egyrészt éppen demokratizmusának korlátozottságában, másrészt társadalomfejlődésünk torzulásaiban, a burzsoázia zömének gerinctelenségében, a kispolgári és paraszti tömegek konzervatív és nacionalista kötöttségeiben rejlett.

A „középosztályhoz” hasonlult a szorosabban-lazábban hozzá kapcsolódó, az érintkező rétegekben belemosódó kispolgárság is. A kispolgárság a kapitalista társadalom állandóan bomló és feltöltődő, összetételében és hangulatában fölöttébb változékony, de életformájában nyárspolgárian konzervatív osztálya. Különösen ilyen volt Magyarorazágon, ahol a vegyes nemzeti-szerű összetétel is tagolta, a hazai mellett az ausztriai kapitalizmus versenye is elnyomta. Az ipari és kereskedelmi kamarákban nyilvántartott, szorosan vett kispolgári réteg a század elején 400 ezer önálló keresőt számlált, s a többi kispolgári helyzetű elemekkel együtt meghaladta a félmillió főt. A termelésben elfoglalt helye, vagyona, életformája élesen elválasztotta egymástól a nagyvárosi, a mezővárosi és a falusi kispolgárt, az iparos, a kereskedő és az alkalmazotti, altiszti réteget.

A kispolgárság közel háromnegyedét tevő, felerészt magyar kisiparos réteg számszerű növekedése ellenére hanyatlott, morzsolódott a tőkés versenyben. Túlnyomó része segéd nélkül, vagy egy-két segéddel dolgozó kézműves volt. Egy vékonyabb, de nem jelentéktelen városi rétege azonban a modern technika és gyáripár feltételeihez alkalmazkodva kisüzemi szinten fennmaradni és gyarapodni is tudott. A kisiparosság nagy tömegét antikapitalizmusa a polgári középosztálytól, kistulajdonosi mivolta a munkásmozgalomtól, erőtlensége és súlytalansága az önálló fellépéstől visszatartotta, és az úri ellenzék nacionalista demagógiájának széles bázisává tette. A kiskereskedelem éltető nedveit kevésbé szívta el a tőkés nagykereskedők fölébe iktatódnak a láncolata, s a belső piac és fogyasztás bővülése kedvezett fejlődésének. Így a — felerészt zsidó származású — kiskereskedő réteg lojálisabban kötődött a rendszerhez, de a finánciókkel és az agráriusokkal szemben ellenzékét alkotott. Falusi elemei befogadatlanul is az úri társasághoz idomultak, a második generáció azonban többnyire a városba, értelmiségi pályára húzódnak.

A tőkés termelési és a polgári állami apparátus kiépülése ugyancsak sokszínű és nagyszámú, kispolgári helyzetű kistisztviselői, alkalmazotti, altisztireteget teremtett, amely a felsőbbiség iránti tisztelettel, demokratikus öntudattól ment nyárspolgári szűklátókörűséggel az úri rend uszályában sodródott.

A parasztság polgárosodásának megrekedése

A társadalom széles talapzata, a többi osztályoktól külső jegyeiben is, a falun belül is elkülönülő, legszámosabb része a parasztság volt. A kétmillió parasztesalád s a három és fél millió agrárproletár kereső a lakosság kétharmadát, a parasztságból teljesen még ki nem szakadt városi napszámosokkal és házi cselédekkel együtt csaknem háromnegyedét tette. A tőkés viszonyok elterjedése felbomlasztotta a feudális társadalom e masszív maradványát, mélyebbre vájta az osztálytagozódásnak már a rendi társadalomban kialakult medreit. A századforduló után a felbomlás tendenciáját erősítette az egész parasztságot szorító, de elsősorban a szegényebb rétegeket sújtó eladósodás, az iparcikkdrágulás, a növekvő adóteher, különösen a magyar adórendszer kirívó aránytalanságát tetéző fogyasztási adófajták és a pótdók rohamos emelkedése. Ellentendenciaként a birtokos parasztságnak is kedvező agrár-vámemelés, terményádrágulás, továbbá a telepítés és parcellázás formájában megnyíló némi földszerzési lehetőség hatott.

A parasztság felbomlásának előrehaladásáról, századeleji stádiumáról, az egyes rétegek arányairól mai ismereteink alapján nem tudunk pontos képet rajzolni. A kutatómunkát, kivált az összegező igényűt, a források szétszórt-sága, részben használhatatlansága, a kutatási módszerek tisztázatlansága, a részletmunkák, helytörténeti mélyfúrások hiánya akadályozza. Használatos forrásaink, a különböző statisztikai felvételek túlságosan általános, a különféle elemeket egybemosó és a valóságos tagolódást gyakran elfedő kategóriákkal dolgoznak. Különösen a középparasztság és gazdagparasztság szétválasztása ütközik nehézségekbe az ilyen elhatárolást nem ismerő korabeli statisztikák alapján. A statisztikai alapozású kategorizálás két lényeges hibaforrást is rejt magában. Egyrészt, a holdak száma szerint azonos nagyságú birtok az ország különböző vidékein nem azonos jellegű gazdaságokat jelöl: az Alföld, a Délvidék, a Dunántúl termő talaján gazdagparaszti birtoknak

Az állat- és géppállomány megoszlása 1895-ben*

A birtok nagysága	A birtokok aránya 1000 %	A gazdaságok		Egy gazdaságra esik hold	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Motorikus gép aránya %	Eke fagerendelyes aránya %	Eke vasgerend. többes kultiv. aránya %	Vetőgép aránya %	Aratógép aránya %
		száma- nak	terüle- tének		aránya %	1 gazd. esik db	aránya %	1 gazd. esik db	aránya %	1 gazd. esik db					
1 hold alatt, szántó nélkül } 1 hold alatt, szántófölddel }	17,85	12,33	0,25	0,31	1,90	0,35	2,33	0,14	4,68	0,88	1,68	1,02	0,73	0,17	0,38
1—5 hold	38,41	30,01	5,21	2,68	13,50	1,03	10,99	0,28	15,04	1,16	2,71	14,75	5,72	0,96	3,24
0—5 hold együtt	56,26	53,57	5,84	1,69	17,51	0,75	15,15	0,22	24,01	1,04	5,39	17,20	7,05	1,23	3,96
5—20 hold }	41,69	35,34	23,64	10,30	37,98	2,47	41,07	0,90	31,28	2,05	5,79	50,18	26,14	8,94	8,60
20—50 hold }		8,59	16,31	29,30	16,61	4,05	23,34	2,11	15,18	4,11	11,16	18,25	15,96	19,80	4,65
50—100 hold	1,20	1,51	6,55	66,93	4,84	7,38	6,84	3,54	4,67	7,20	9,02	4,43	5,94	13,75	2,54
5—100 hold együtt	42,89	45,44	46,50	15,79	59,43	3,00	71,25	1,22	51,13	2,61	25,97	72,86	48,04	42,49	15,79
100—200 hold	0,41	0,43	3,81	136,59	2,69	14,70	2,74	4,96	2,23	12,06	6,66	1,87	4,05	8,28	3,45
0—200 hold együtt	99,56	99,44	56,15	8,7	79,63	1,84	89,14	0,70	77,37	1,80	38,02	96,83	59,14	52,00	23,20
200—1000 hold	0,34	0,40	11,56	444	7,56	43,3	4,68	9,06	6,81	39,4	23,80	3,30	14,73	19,98	23,91
1000 holdon felül	0,09	0,16	32,29	31,58	12,81	186,8	6,18	30,51	15,82	233,1	38,18	4,77	26,13	28,02	52,90
Magyarország összesen	100,00	100,00	100,00	15,43	100,00	2,30	100,00	0,78	100,00	2,33	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV. k. Bpest 1900 adatai alapján összeállítva.

tekinthető az a 25—30 hold, ami a Felvidék vagy Erdély sziklás, kopár vidékén legfeljebb középparaszti gazdaságnak számít. Másrészt, a holdak száma szerint azonos kategóriájú birtok különböző gazdálkodási móddal, intenzitással művelt gazdaságokat fog össze. Vagyis a birtok nagysága önmagában, a gazdálkodási mód, az állat- és gépállomány, az egyéb jövedelmi források ismerete nélkül sok esetben nem ad felvilágosítást a gazdaság, ill. a birtokos hovatartozásáról. Mindezek következtében az alábbi vázlat csak nagy vonásokban közelítő képet adhat a parasztság társadalmi tagozódásáról, amelynek pontos kidolgozása még nagyon sok kutatómunkát igényel. Az alábbi táblázatok az állat- és gépállománynak az egyes birtokkategóriák közötti, ill. — egy későbbi időpontban — az állatállománynak a parasztgazdaságokon belüli megoszlásáról tájékoztatnak.

Az állatállomány megoszlása a 200 h alatti gazdaságokban 1911-ben*

A birtok nagysága	A gazdasággal bíró állattulajdonosok aránya %	A gazdaságok területének aránya %	Szarvasmarha %	Ló %	Sertés %
1 holdon alul	5,77	0,20	1,73	1,63	4,35
1—5 hold	33,94	8,00	19,99	13,66	20,81
5—10 hold	26,20	16,72	24,53	20,47	20,18
10—20 hold	20,78	26,64	26,07	28,09	24,44
20—50 hold	10,88	29,54	19,26	25,93	21,24
50—100 hold	1,84	11,44	5,39	7,20	6,09
100—200 hold	0,59	7,64	3,03	3,02	2,89

* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 51. k. 1911. évi állatszámolás. II. k. alapján összeállította *Király István*: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején e. tanulmányában. *Századok*. 1952. 2. sz. 438—440. l.

Korszakunkra már rég kialakult a vagyonos, kizsákmányoló felső réteg: a *gazdagparasztság*. A birtokosok száma hozzávetőlegesen 80—100 ezer volt. Statisztikáink sajnos a 20—50, ill. 50 holdon felüli kategóriák adatait adják, tehát a középparasztság módosabb részét a gazdagparasztsággal egybefoglalják. Ez a parasztság tizedét sem tevő réteg a paraszti földnek közel felét, az állatállománynak harmadát birtokolta. Gépet, pl. cséplőt csak a 20 holdnál nagyobb gazdaságban találunk. A gazdagparasztság a fejlettebb mezőgazdasági övezetekben már felhagyott az egyoldalú szemtermesztéssel, nagy gondot fordított a kapásokra, takarmánynövényekre, állattenyésztésre. Vezető szerepet vitt a tejszövetkezetekben, meg aztán uzsorával, kupeckedéssel, földbérlettel is foglalkozott. A korszakunkban megnyíló konjunkturális lehetőségeket jól ki tudta használni. A nagygazda szokásaiban, öltözködésében ugyan még nem szakadt el teljesen a paraszti közösségtől, amint a termelő munkától sem. Cselédeit maga igazgatta, olykor dologidőben közéjük állt, de életkörülményeiben, a földet halmozó összeházasodásban, társas érintkezésben rátartian elkülönült az alsóbb rétegektől.

A *középparasztság* számaránya korszakunkban valamelyest nőtt, mintegy félmillió birtokost tett. Statisztikailag a 10 és 20 hold közötti kategóriát tudjuk bemutatni. El réteg a parasztság birtok- és állatállományának mintegy negyedét mondhatta magáénak. Szarvasmarha- és sertéstartása a századforduló után gyarapodott, de igaerővel, szerszámmal továbbra is rosszul volt

ellátva. A konjunktúrából és áremelkedésből számára is csurrant-cseppent, főként a nyugati területeken és a városi körzetekben. Így az aprózódás továbbra is érvényesülő tendenciája ellenére, állattartással, a parcellázások során itt-ott elcsipett földdarabkákkal szívósan és szilárdan megkapaszkodott, de gazdasága számottevő fejlesztésére már nem futotta. Az egész család erejével, nyáridőben napszámossal is megdolgozott föld biztonságot és rangot adott a középparasztnak, vokst a képviselőtestületben és a választásoknál. Gazdaságilag nehéz, társadalmilag nyomott helyzetében mindez a függetlenség öntudatát élesztette benne.

A kisparaszság és a törpebirtokosok száma és földterülete a háború előtti két évtizedben jelentősen megcsappant. A 400—450 ezer főnyi kisparaszt és a közel egymillió törpebirtokos a parasztságnak több mint kétharmadát alkotta, de földjük csak egynegyedére, állatállományuk 40—45 %-ára szorult. A 465 ezer 5—10 holdas gazdaság csupán 310 ezer lóval és 270 ezer ekével, a 716 ezer 1—5 holdas gazdaság pedig 204 ezer lóval és mindössze 173 ezer ekével rendelkezett. Látható, hogy nagyobb részük ló és eke híján kölcsönigára szorult. Gazdálkodásuk évtizedekkel elmaradt, anyagi létük az adósság mértékétől és a termés szeszélyétől függően labilis, életük a hajnaltól késő estig végzett munkától agyonhajszolt volt. Korabeli becslés szerint egy öttagú tíz holdas parasztcsalád évi jövedelme kb. ezer Koronára ment, ami az adót és az újratermelés költségeit leszámítva nem sokkal haladta meg a napszámocsaládét, és egy szinten mozgott a városi munkáséval. Helyzetét a nincstelenségétől a rendszeres munkaalkalmat, szűkös megélhetést biztosító, de erejét idegét könyörtelenül emésztő rabtartó: a saját föld, a kistulajdonosi lét drágabérű illúziója különböztette meg.

A félproletár törpebirtokos rétegnél ez a különbség is elenyészett: a népes család egyik-másik tagja rákényszerült az uraságnál, nagygazdánál végzett időszaki bérmunkára, cselédeskedésre. Ez a hatalmas tömeg a „birtokos” és a proletár lét mezsgyéjén hullámozott. Többsége korszakunkban is gyors ütemben süllyedt, anélkül, hogy véglegesen proletárrá, — más része szívósan küszködött a földdel és földért, anélkül hogy ténylegesen kisbirtokossá vált volna.

És legalul, urak, polgárok, parasztnak alatt az *agrárproletárok* milliós serege. Családtaggokkal együtt hatmillió lélek, a lakosság harmada, az agrárnépesség 45 százaléka itthon, akiknek a széles hazából egy talpalatnyi sem jutott — még egy úr szócska sem a nevük mellé, — és egymillió száműzött Amerika bányáiban, gyáraiban, akiknek csak a vágyódás maradt: segíteni az itthon szűkölködőket, összekuporgatni egy tanyára valót, — hogy aztán eltemetve a vágyakat többségük felolvadjon az Újvilág emberkohójában. A derékhadat, a hazai agrárproletariátus közel háromnegyedét, a napszámosok alkották. Ez az uradalomhoz, gazdához nem kötött, szabadon vándorló, de örökös létbizonytalanságban hanyódo munkás elem erősen elütött Kelet-Európa más országainak agrárproletár típusaitól, pl. a fejlettebb osztrák és cseh tartományokra jellemző uradalmi és gazdacselédségtől. A vándor napszámos munkás a hazai tőkés fejlődés terméke, egyrészt a külterjes nagybirtokrendszeré, amely az agrárproletariátust csak részlegesen tudta foglalkoztatni, másrészt az elmaradt, egyoldalú iparosodásé, amely csak töredékét tudta városi munkássá megtelepíteni. E réteg a paraszti közösségből már kihullott földmunkásságtól a birtokszerzés lidércétől még csábított részesbélőig sok változatot foglalt magában. A többség — legelősebben és leg-

nagyobb tömegben az alföldi mezővárosokban, nagyközségekben — különvált a birtokos parasztságtól, és a forradalmi eszmékre fogékony, lázadó öntudattal telítődött. Helyzetüknek a századvégen bekövetkezett romlása az új század első tizedében, a technikai fejlődés nyomán növekvő kizsákmányolás és gyérülő munkaalkalom miatt, a névleges bérek valamelyes emelkedése ellenére is folytatódott.

A napszámos örülhetett, ha évi kétszáz nap munkája akadt, s a családdal együtt öt-hatszáz Koronát kereshetett, ebben aratással a kenyérrevaló gabonát, egy hold tengeri harmadába-negyedébe kapálásával a hízónak való kukoricát. Ilyen szerencsés esetben favágással, alkalmi napszámmal kibírta a következő tavaszig. Ha a nyár rosszul ütött ki, akkor kölcsönökkel, koplalással nagy keservesen tudta kihúzni a végtelen telet. A vályogházak döngöltföldű szobakonyháiba zsúfoltan az élet állandó gondban, kísérletben, várakozásban telt: várakozásban valami pénzes munkára, jó kisbérletre, valami nagy változásra, a messiás eljövételére.

Az uradalmi cselédnek, ha szolgálta, de biztonságosabb volt az élete. A gyermekkorban munkára fogott libapásztor csakhamar kisbéressé, majd legénybéressé serdült; ha megházasodott, felszaporodott családjának egy kamra meg egész évi munka is jutott, s ha hűséggel szolgálta az uraságot, a kasznárt, az ispánt, akkor idővel belső cseléd vagy öregbéres, vénkorára csősz is lehetett belőle. A némi készpénzből, aljatermésből, egy hold földből, sertés- és baromfitartásból, lakásból álló, mintegy négy—ötszáz Korona értékű konvencióból a szűkös, egyoldalú étkezésre futotta, de meg is kellett dolgoznia érte vagy 14 órát, nyáron vakulásig, nem is beszélve asszonya ingyen „robotjáról”, meg a kötelező „ajándékokról”. Helyzete és tudata a hajdani zselléretől csak abban különbözött, hogy az éves szerződés lejártá után elköltözhetett, ha elégedetlen volt a századforduló után romló feltételekkel, a tehén- és sertéstartás megvonásával, a konvenció föld csökkentésével, a basáskodó ispánnal, bérlővel. A zsellérsorban megöregedettek mellett a fiatalabb generációban már nyiladozott az öntudat. Itt-ott szervezkedtek, sőt sztrájkoltak is, könnyebben otthagyták a cselédeletet. Így a cselédség és napszámos munkásság között állandó volt a fluktuáció.

A felsorakoztatottak a fő gazdasági és társadalmi jegyekből alkotott típusok, amelyeket a valóság végtelen változata árnyalt. A parasztság nemcsak az alapvető osztálytagozódás szerint, hanem nemzetiség és polgárosodottság szerint, vidékenként és települési formánként — az egyazon kategóriájú rétegekben is — különbözött egymástól. A parasztság más nemzetiségű többségénél — a tőkés fejlődés hátramaradottságát jelezve — a kis- és középparasztság, a magyaroknál az agrárproletariátus és gazdagparasztság aránya volt nagyobb. A nemzetiségiéknél általában a magyaroknál rosszabb természeti és gazdasági viszonyok között küszködtek. A sziklás peremvidékek keservesen kínlódták ki magukból a zabot, a krumplit. Amíg az Alföldön 100 művelhető hektárra 27, — a szlovák vidéken 38, Erdélyben csaknem 50 földműves jutott, s a gyenge terméseredmények miatt ezek is messze elmaradtak az alföldi, dunántúli, délvidéki parasztságok mögött. Nincs itt mód a történelmi és helyi sajátosságok számtalan változatának bemutatására. Csak érzékeltetésül idézzük: szinte korszakok és országok választották el az alföldi mezőváros civis nagyparasztságját a nyugati határvidék tőkémódi, főként német zsírosparasztságjától, ezt a Dél-Dunántúl úrféltévé kapaszkodó egykés basaparasztságjától; a makói hagymakertészt az alföldi tanyásgazdától, ezt a balatoni szőlősgazdától; a Dél-

vidék házközösségben élő szerb határőr-parasztját a székely góbétől, emezt a végtelen nyomorúságában a pravoszláv egyházhoz menekülő ruszin kispasztttól; a viharsarki földmunkást a dunántúli latifundium cselédjétől, mindkettőt a szlovák háziiparos vándormunkástól.

Az osztályellentétek minden vidéken, minden típusnál szembenálló táborra hasították a módos és a szegényparaszttságot. A falusi osztályharc a század első évtizedében szemmeláthatóan éleződött. Történettudományunk nem tisztázta eddig, hogy ebben a korszakban fennállott-e még — és milyen feltételek mellett — a nemzetiségileg, társadalmilag, helyileg sajátosan megosztott, rétegezett parasztság antifeudális egysége. A politikai fejlemények problematikusnak mutatják az egység megvalósíthatóságát; — az életforma és a konvenciók számos jegye viszont a még teljesen fel nem bomlott paraszti közösség kapcsolatáról tanúskodik. A kérdést mindenképpen a további kutatás van hivatva tisztázni.

A 14 milliós tömeg számszerű túlsúlya, még inkább lassú átalakulása, helyenként mozdulatlansága a feudális szerkezet szívós továbbélését tanúsította. A kapitalizmus, ha szoros gazdasági értelemben falusi burzsoáziára, kispolgárságra és proletariátusra bontotta is, társadalmilag nem formálta polgárvá a rétegeket. A feudális és polgári vonások, gazdasági és tudati elemek felemás keveredése, diszharmonikus kettőssége legjellegzetesebben a faluban, a parasztság fejlődésében tűnt elő. Nemcsak a falu társadalmi kettéhasadásában, a „középosztály” dzsentri és polgári elemeinek — mintegy gyarmati telepeseinek — a „bennszülöttektől” való merev elzárkózásában, hanem az egyes paraszti rétegek kettősségében is. A gazdagparaszt felhalmozott, de főként földet, kizsákmányolt, de jórészt a feudális cselédtartás és ledolgoztatás módszereivel, hatalom volt, de tizedrangú a nagybirtok szemétdombján. Polgárosodása során is döntően paraszti vonásaiban és méreteiben növekedett meg, emelkedése az úri birtokosság felé tendált, és csupán kis része közelített, egyes vidékeken, a tőkés farmer típushoz. A jogilag szabad, de társadalmilag lenézett, a jobbagyi tudathagyományok alól még alig emancipálódott közép- és kispasztság nagyrészt önálló őstermelő, és nem tőkés kispolgár volt. S a földtelenek, ténylegesen a legmélyebb proletársorban, a városi munkásnál anyagilag is, társadalmilag is elnyomottabban, görnyedt szellemi állapotban mozdulatlan, vagy kapálástól cséplésig, építkezésektől szezonmunkákig hányatottan, mégis oldhatatlanul a földhöz, szűkös megélhetésük fő forrásához kötözöttek. — nem tudtak kitörni a rendszertől cleverendelt helyzetükből.

A magyarországi „porosz” típusú agrárfejlődésben a parasztság zöme felül sem jutott túl a polgárosodás kezdeti szakaszán, alul is megrekedt a proletárrá válás átmeneti fokozatain. És ebben konkrétan megmutatkozik a nagybirtok rettenetes szorítása. A nagybirtok, eltorlaszolva a paraszti terjeszkedés és emelkedés ösvényeit, elszívva a polgárosodás gazdasági és politikai erőforrásait, húszmillió holdjával körülzárta, szinte betemette a parasztságot. S az ellenpólus: a rohamos városi fejlődés, messze maga mögött és magára hagyta a falut. A falu — város általános ellentét nálunk sajátos koloncokkal terhelődött: a polgárság és munkásság törzse nem a parasztságból eredt, utánpótlását is hosszú ideig alig merítették belőle. A város csak felszínesen alakította, sok vonatkozásban éppenséggel akadályozta a parasztság polgárosodását.

Mindezzel összefüggésben, az átlényegülési folyamatot erősen béklyózták a paraszti életforma szívósan megrögzött kötöttségei is. Elsősorban a földnek, mint a paraszti lét természeti alapjának, értékmérőjének, öncélú végcéljának

komor kultusza, amely a parasztság valamennyi rétegét áthatotta. Továbbá egy fejletlen munkamegosztáson és technikán alapuló, az újat nehezen befogadó munkaszervezet, s a ráépült zárt falusi közösség hagyományos konvenciói, amelyek a születéstől a halálig, az erkölestől a szórakozásig a paraszti élet minden mozzanatát még mindig kötelező erővel szabályozták, a közösség szigorú ellenőrzése alatt tartották, mégha e konvenciók a századfordulóra valamelyest fellazultak is. Emellett a tudatban fennmaradt közös vonások: az antifeudális gyökerű ürelenesség és bizalmatlanság mellett úrtisztelet és beletörődés, a 48-as haladó hagyományok ápolása mellett erős nacionalizmus. A szélső pólusokon az osztálytudat volt már az erősebb. A gazdagparasztot, ha ellenékben állott is a rendszerrel, a közös „gazdaérdek” a földbirtokosokhoz közelítette. A földtelen napszámos, ha gyakran meghunyászkodott is a hatalom előtt, forradalmas hittel szegődött a demokrácia és a szocializmus táborához. A közbülső rétegeknél azonban a feudális-vallásos hagyományok alázatával átitatott tulajdonféltés és -tisztelet paraszti konzervativizmusa keveredett a jobbagylázadások üszkétől táplált földéhség és emelkedésvágy paraszti demokratizmusával. Az előbbi, a nacionalizmussal együtt, az úri politika uszályában tartani elég erős, az utóbbi tartós demokratikus irányzatokat kitermelni gyenge volt a birtokos parasztság zöménél.

A paraszti fejlődésnek ez az ellentmondásos kettősége, a polgárosodásban alul-felül megrekedése nem holmi folklorisztikus érdekű különlegesség, hanem egész társadalmi fejlődésünk egyik központi kérdése volt. A századforduló után a parasztságnak vékony rétege, a falvaknak töredéke, a szerencsés fekvésűek, a tágabb határuak, a valaminő belterjes művelésre specializáltak még fejlődtek, de a nagy többségnek földjéből, árutermeléséből, erejéből csak a fennmaradásra futotta, az emelkedésre. új utakra térésre már nem, vagy éppenséggel a lassú sorvadás felé haladt. A paraszti fejlődés megrekedésének, hovatovább sorvadásának elhárításához, s ezzel egész társadalmunk széles alapon rendezett demokratizálásához az egész nagybirtokrendszert, a feudális örökséget széttörő forradalomra lett volna szükség. Ez azonban a sokszorosan megosztott parasztságból magából nem sarjadt, a polgárság gyenge demokratikus rétegétől nem tellett. Ha volt még megoldás, az, mint történelmünk más összehonyolódott csomóiban is, a proletárságtól jöhetett.

A munkásosztály összetétele és helyzete

Az ipari munkásság korszakunkban is gyors ütemben nőtt, erősödött. Száma 1910-ben meghaladta az egymilliót, a kereskedelemben és közlekedésben alkalmazott dolgozókkal együtt az egy és negyed, családtagokkal együtt a két és fél milliót, vagyis a lakosságnak már — és még csak — 13 százalékát tette. Különösen gyors, három évtized alatt közel ötszörös volt a nagyüzemi munkásság növekedése, amely 1910-ben túlépve a félmilliót, az egész ipari munkásságnak már — és még mindig csak — 52%-át alkotta. A munkásosztály kialakulásának fő vonásai — az ország jellegének megfelelő soknemzetiségű összetétele, a külföldi szakmunkások jelentős aránya és szerepe, a késői gyáripari fejlődésből adódó magasfokú üzemi és területi, elsősorban fővárosi koncentrációja — ismereteseek. A fejlődésbeli sajátosságok megértése végett mégis vissza kell kanyarodnunk iparfejlődésünk problémáihoz.

Miként hatott a függő helyzetű agrárország gyáriparának sajátos fejlődése a munkásosztály kialakulására, összetételére? Magyarországon rendkívül

gyengék, szűkkörűek voltak a gyáripart megelőző tőkés üzemformák, elsősorban a manufaktúra, a szétaprózott háziipart összefogó kereskedőtőkés vállalkozás. A túlnyomórészt falusi, mezővárosi kézművesipar is az árutermelés primitív fokán állott. Ebből következően csak elenyésző számban fejlődött ki az ipari munkásság elsődleges forrása: az előproletariátus. E fejlődésbeli hiányosságot mélyítette, tartósította az ipari forradalom sajátos képlete: az élelmiszeripar vezetőszerpe, a könnyűipar jelentéktelensége, az alapanyagtermelés, a vas- és gépipar viszonylagos fejlettsége. Az ipari forradalom klasszikus fejlődésmenetében a vezető ág, a textilipar, a fogyasztási tömegcikkgyártás nagyszámú betanított gépmunkást teremtett, s ezt a zömmel önálló egzisztenciákból deklasszált, mérhetetlen nyomorba süllyedt, forradalmi szellemű gépmunkásságot tette a proletár törzsgárda alapjává, a korai szocializmus s a születő marxizmus munkásmozgalmának tipikus hordozójává. Nálunk a csekély számú szakmunkást — molnárt, gépészt, előmunkást — s mellettük számosabb, de fluktuáló napszamos idénymunkást foglalkoztató élelmiszeripar, valamint a hasonló munkásigényű építő- és építőanyagipar a proletariátus számszerű gyarapodásához, még inkább stabil törzsgárdájának kialakulásához aránytalanul kis mértékben járult hozzá. A később, eléggé magas technikai szinten kibontakozó vas- és gépiparnak pedig elsősorban és állandóan jólképzett szakmunkásokra volt szüksége, akiket manufaktúra előzmények híján, a kis kézművesek zömének primitív szakképzettsége miatt hazai forrásokból hosszú ideig alig meríthetett. Ehhez járult, hogy a kapitalizmus csak egyes ágakban pusztította el, másutt, így éppen a gépiparban, a ruházati, javító és szolgáltató ágakban új lehetőséget teremtett a kisipar fejlődésének. Ezzel még inkább fokozta a szakmunkásszükségletet, amit egész iparunk nagyrészt külföldi, főként német és cseh bevándorlókból elégített ki.

Iparfejlődésünk tehát sajátos struktúrájának képmására olyan munkásságot formált, amelynek törzsgárdáját nem a betanított gépmunkás, hanem a jórészt külföldről toborzott, jobban fizetett szakmunkás alkotta, s ezek egy része is a kisiparban helyezkedett el. A szakmunkás törzset viszonylag csekély számú és súlyú gépmunkásság egészítette ki, és nagytömegű, változékony, kegyetlenül kizsákmányolt, részben nemzetiségi, részben magyar, városi és falusi napszamos elem vette körül. A munkás törzs utánpótlását elsősorban önmagából, továbbá a kis kézművesek, megtelepedett napszamosok szakmát tanult fiaiból merítette, akik számára a gyári munkássá válás nem jelentett süllyedést. Az agrárproletariátus városban szerencsét próbáló rajai általában megrekedtek az építkezéseknél, a téglagyárakban, cukorgyárakban, az idénymunkásságnál. Közvetlenül keveseknek sikerült — s nekik is emelkedést hozott — az ipari munkássá alakulás.

Munkásosztályunk illetén összetétele természetesen döntően befolyásolta a mozgalom fejlődését, és ennek jó néhány problémáját érthetőbbé teszi. A magyarországi munkásmozgalom vezető gárdáját és közvetlen bázisát a szakmunkás törzs alkotta. Ez a nemzetközi munkásmozgalom internacionalista hagyományain nevelkedett, többnemzetiségű összetételű, fejlett tudatú réteg korán megindította a szervezkedést és eszmeterjesztést. Ugyanakkor eredete, a hazai társadalmi problémákhoz messziről közelítő szocializmusa, a napszamos munkásságtól és parasztságtól való elszigeteltsége szervezkedését szűk szakmai keretekre, kezdetben főként kisipariakra korlátozta, akadályozta a sajátos hazai feladatok teljes felismerését, később pedig — a többségének viszonylag kedvezőbb helyzetéből fakadó reformizmusa — a vállalását.

Munkásmozgalmunk forradalmi irányú fejlődésének alapja az egész proletariátus nagyfokú kiszákmányoltsága, politikai jogfosztottsága volt, az újra és újra felülkerekedő reformizmus társadalmi bázisát viszont a vezető szakmunkás törzs alkotta.

Ez a kettős tendencia ütközött egymással a századforduló után is, amikor az iparfejlődés és struktúramódosulás a munkásosztály összetételében, helyzetében valamelyes változásokat idézett elő. Túlsúlyra jutott az erősen koncentrált nagyüzemi proletariátus, kiszélesedett — most már növekvő mértékben gépmunkásokból is — a munkás törzs, amely utánpótlását is javarészt a hazai forrásokból merítette. A munkásság egészében gyorsan magyarosodott. 1910-ben a külföldi honosok már a szakmunkások tizedét sem tették, a magyarok számaránya pedig országosan 60, Budapesten 80%-ra emelkedett, egyhatedre szorítva a német, ill. a szlovák nemzetiségűeket.

A monopolkapitalizmus időszakájában a rohamos árdrágulás miatt romlott a munkásosztály anyagi helyzete. A névleges bérek ugyan — szakadatlan harcok eredményeképpen — mintegy 25%-kal emelkedtek, s az átlagkereset a háború előtti években heti 18—19, évi 900 Koronára ment. Emögött jelentős szintkülönbségek húzódtak: a fővárosiak az átlagosnál egyharmaddal, a szakmunkások — elsősorban a vasasok és nyomdászok — a tanulatlan napszámosoknál 80%-kal többet kerestek, s egy vékony, huszadnyi réteg, amely nagyjából a munkásarisztokráciának felelt meg, évi 1800 Koronát meghaladó keresettel valóban kivételezett anyagi helyzetben élt. A névleges bérek emelkedését azonban fölösen ellensúlyozta az élelmiszerek, iparcikkek, lakbérek, szóval a közszükséglet alapelemeinek sommásan 35%-os drágulása, meg a századelei gazdasági válság után sem felszívódó munkanélküliség. Így a reálbérek e másfél évtizedben — ha nem is elviselhetetlenül, de a nyugati országokénál nagyobb mértékben — mintegy 7—8%-kal csappantak meg, s a németországinak 70%-át, az angliainak felét sem érték el. A reálbérek csökkenése leginkább az alsó, szakképzetlen rétegeket sújtotta, de nem hagyta érintetlenül a szakmunkások ugyancsak napi gondokkal küszködő tömegeit sem. Egy átlagos munkás keresete nem is volt elegendő a család ellátásához. Az asszonynak, a nagyobb gyerekeknek is munkába kellett állnia ahhoz, hogy a legszűkebb létminimumon túl akárcsak 200 K-t, az összkereset 11%-át elspórolhassák ruházkodásra. A megélhetési gondok nehezülését jelzi a nőmunkások számának közel kétszeres, a gyermekmunkásokénak több mint kétszeres növekedése, együttesen az összmunkásság 40%-át tevő magas aránya.

S az iparosodás pezsgő áramában a munkásélet terhe egyebekben sem könnyebbedett. A munkaidő, amelyből egy évtized rohamai is csak egy órát morzszoltak le, a fővárosban tíz, vidéken, a bányászatban még mindig 12 óra volt. Amíg tőkés racionalizálásra, „termelő” befektetésre bőven futotta a nagyburzsoázia fölöttébb eredményes, korszakunkban legalább háromszorosra dagadó profithalmozásából, addig a munkavédelem, a szociális ellátás terén a legkicsinyesebb fukarság tette fullasztóvá a gyárak levegőjét. A kérlelhetetlen szigorral nem vádolható gyárfelügyelők a háború előtt az üzemek 90%-ában észlelték a balesetvédelem súlyos hiányosságait. Megakadályozni persze nem tudták a minden tizedik munkás épségét roncsoló, évente száz bányász halálát okozó balesetek négyeszeres emelkedését. S a cukorgyárak forró katalánában, a textil- és dohánygyárak, bányák tüdőt emésztő porában, a téglagyárak mocskában, a nyomdák, gyufagyárak, vegyeszeti üzemek mérges

gőzeiben, szellőztető és védőberendezések, mosdók és étkezdék híján, sápadt, vézna lányok, koravén, foghíjas asszonyok, szikkadt férfiak, tüdőbajosak, hurutosak, vérszegények robotoltak. Az ötezer gyár közül csak 109-nek volt mosdóhelyisége, 75-nek étkezdéje, és mindössze hétnek óvodája.

A munkásosztály összetételének módosulása, helyzetének romlása tükröződött a mozgalomban is. A napszámok szervezettsége, öntudatosodása ugyan nem volt olyan mélyreható, a gépmunkások arányának növekedése olyan jelentékeny, a szakmunkások életszínvonalának süllyedése olyan hűsbavágó, hogy a mozgalom már kialakult vezetőkáderének összetételét, politikai szemléletét alapjában megváltoztatta volna, de a változások elősegítették a mozgalom tömegméretűvé szélesedését, radikalizálódását, a pártvezetéssel elégedetlen baloldali irányzatok újjászületését. A századforduló után a munkásszervezetek erőben gyarapodva terjeszkedtek. Olykor, dagály évadján a munkásság negyedét is tömörítették, egy-egy akcióban százezreket, az osztály nagy többségét megmozgatták. Nem volt ritkaság, de ezekre ment az önművelő, könyvolvasó, tanfolyamokra, szabadiskolákra járó, kultúrára szomjas s a politikában világos fejjel eltájékozódó munkások száma, s tízezekre az elvtársi családba összetartozóké, akik esténként, szünnaponként összejöttek az egyletben, vagy a mozgalomhoz hozzánőtt Zöld Vadász, Fácán, Trieszti Nő vendéglőbe, s egy pohár sör, egy kugli- vagy kártyaparti közben beszéltek meg a munkásélet gondjait, a mozgalom ügyeit.

Nehezen élt itt az újfajta nép. Állandó küzdelemben, nemcsak a létért, az elnyomó rendszerrel szemben, hanem egy jobb létért és saját hibáival, fejlődésbeli fogyatékoságaival is viaskodva. Mégis ez a munkásosztály volt a magyar demokrácia táborának egyetlen szilárd, szervezett hadserege, reménye; benne rejtett az erő és lehetőség e viharsarokban egymásratorlódtott népeket, az évszázados szolgaságban meggörnyedt elnyomottakat majdan felszabadítani.

3. Erővonalak és frontok

Az osztálystruktúra a társadalom szilárd, tartós váza, de ellentmondásoktól hajtott mozgásának, eleven életének még nem teljes valósága. Amit eddig áttekintettünk, az egy rendkívül változatos, bonyolult organizmus legátfogóbb és maradandóbb ismérveiből elvont tagolás és tipizálás, inkább szociológiai látású keresztmetszet volt, és nem az érdekek harcának fő- és mellékhadszínterein szakadatlanul összeütköző, átcsoportosuló *politikai frontok* bemutatása. A társadalom politikai megoszlása végső soron az anyagi érdekektől meghatározott osztályérdekeken és az ezeket tükröző eszméken alapul. A társadalmi atomrendszer milliónyi egyéne azonban a maga egyedi pályafutása során többféle csoportoz, az elsődlegesen: az osztályon kívül nemzethez, valláshoz, települési, szakmai és egyéb közösséghez is tartozik. Érdekei gyakran ellentmondóak, döntését sokféle komponens alakítja, tudata befolyásolható, sokszor hamisan tükrözi objektív érdekeit. A politikai táborok, bár végső soron — legtisztábban az uralkodó és az elnyomott osztályoknál — az alapvető osztályérdekektől megszabott hadrendben képződnek, a felszín hullámozásában, fodrozódásában azonban — különösen a középrétegeknél — a személyes motívumokból, hagyományokból, tapasztalatokból leszűrt politikai és életszemlélet szerint, amit már nem kizárólagosan az osztályhelyzet formál. Ilyenformán egyazon osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz,

szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze.

Különösen így volt ez a Monarchia függésrendszerében, a soknemzetiségű Magyarországon, ahol a társadalmi ellentétek politikai tükröződését homályosította, az osztályalapon való csoportosulást keresztelte a nacionalizmus rendező elve. A magyar társadalom különböző rétegeit, az uralmon levőktől a dolgozó osztályok egy részéig összefűzte a magyar hegemonia, a területi integritás „állameszméje”, de a kiegyezéssel rögzített függő viszony egyúttal két táborra is osztotta: a hatvanhetes és negyvennyolcas nacionalistákra. Mindkét irányzat szembenállott egyrészt az ugyancsak önállóságra törekvő nemzetiségi irányzatokkal, másrészt a különböző nemzetiségű demokratikus erőkkel, a munkásosztály és szegényparasztság öntudatos elemeivel.

A magyar nacionalizmus két tábora

A két tábor összetétele, súlya és egymáshoz való viszonya az imperializmus időszakában jelentősen megváltozott. A hatvanhetesek már nem fogták össze a kiegyezés valamennyi hívét, hanem amint a századforduló táján felvett „ortodox” jelző is mutatja, csak a fennálló viszonyok változatlanosságának védelmezőit, az osztrák — magyar imperializmusban az alárendelt társszerep elfogadóit. Ide tartozott az összmonarchiai jellegű arisztokrácia, a magas klérus, a fináncburzsoázia egész polgári uszályával. Ide kötődött a nagybirtokosoknak és a dzsentrinek az a része, amelyet a jövedelmező állás, a nagytőkés érdekeltségektől, a kormánytól vagy a dinasztiaától függő helyzet, a hagyomány és nem utolsó sorban az a belátás, hogy a magyar uralkodó osztályok hazai hegemoniáját, birtokállományának integritását csak az osztrák — magyar imperializmus keretében, a részérdekeket ennek alárendelve lehet biztosítani. — a dualizmus változatlan fenntartásának politikájához fűzött. Az „ortodox hatvanhetes”, „csatlós imperialista” tábor — bár a választásoknál általában sikerült a többséget kimerterkednie — egyáltalán nem gyakorolt a közép-rétegekre széleskörű, tartós befolyást.

Az „ortodox hatvanhetesség” a nemzeti igényeknek és a sovinszta céloknak egyaránt olyan korlátozását, a részérdekeknek annyi sérelmét vonta maga után, hogy a magyar nacionalisták többségét nem elégítette ki. A múlt század végétől fokozatosan szélesedett a „nemzeti” ellenzék fölöttébb tarka színképű tábora. Tartoztak ide konzervatív főurak, a klérus egy része: a néppárt támaszai; 67-es mágnások: Andrassy Gyula csoportja, akik nem a dualizmus közjogi berendezésével, hanem a parvenü nagyburtsoázia előretörésével a liberális gazdaságpolitikával elégedetlenkedtek. Itt tömörültek az agrárius nagybirtokosok hangadói, a „nemzeti intelligencia” előkelőségei: Apponyi pártja; a dzsentri és dzsentroid középosztály zöme: a függetlenségi pártfrakciók derékhada, akik gyökeresebb gazdaságpolitikai irányváltást, a kiegyezés „nemzeti” továbbfejlesztését követelték. Itt találjuk az iparos és kereskedő polgárságnak azt a részét, amely az osztrák verseny, a monopolista finánc-tőke és nagybirtok nyomása alatt gazdasági önállóságot, liberális reformokat kívánt, de a dualizmusból számára is csurrano előnyök, nacionalizmusa és a munkásosztálytól való féltelme miatt nem mert önállóan, radikálisan fellépni. Többségük a függetlenségi párt soraiban, kis részük Vázsonyi Vilmos 1900-ban alakult polgári demokrata cégérű — valójában szimpla liberális — pártjában, az iparkamarákban, városi képviselőtestületekben adott hangot ellenzéki-

ségének. Ide sorakoztak végül kispolgári és birtokos paraszti rétegek, a tényleges negyvennyolcasok — a függetlenségi frakciók széles tömegbázisa — amelyek radikális nemzeti és demokratikus vonzerő híján az úri ellenzék uszályában sodródtak.

A sokrétű ellenzéki nacionalista tábor osztályjellegét végső soron az agrárius nagybirtok határozta meg. Vezetőszerepét a dzsentri közvetítette és tette elfogadhatóvá a középrétegek, a parasztság számára. Ideológiájuk a konzervatív sovinizmus, a magyar imperializmus önálló igényeit kifejező „birodalmi gondolat” volt, amelyet a századelőn a „Nagymagyarországról”, a Mátyás birodalmának újjászületéséről, a Délkelet-Európát hódoltató magyar „hivatásról”, a „harmincemillió magyar” csodálatos jövőjéről fantáziáló röpiratirodalom és cikkáradat népszerűsített. Mindebben nagy buzgalommal segédkezett az elmagyarosodott német és — bár az antiszemitizmus ellen prűszkölve, de annál tüntetőbb sovénységgel — az asszimilált zsidó polgárság többsége.

Általános szólamokon, irreális illúziókon kívül azonban pozitív program nem fűzte össze az ellenzéki nacionalizmus, a „magyar imperializmus” táborát, csupán egy negatívum: a szabadelvű kormányzati irány elutasítása. Ez az ellentétes érdekeket elleplező, sokértelmű negatívum kizárt bárminő egységes társadalmi programot, még a Nyugaton divatos konzervatív szociálpolitikát is, még az Európa-szerte bevett mérsékelt választójogi reformot is. Lehetlenné tette, mint egyesítő elvet az Ausztriában, Németországban és másutt hatásos politikai katolicizmust, keresztényszocializmust, de a Franciaországban és egyebütt reneszanszát élő antiklerikális radikalizmust is. Még a gazdaságpolitika részleteiben sem jöhetett létre egységes platform az agrárvédelem, a közös vámterület földbirtokos hívei és polgári ellenesei között. Maradt tehát, mi volt: a közjogi sérelempolitika és a nemzetiségellenes sovinizmus. És itt akadt egy közös, minden réteget összefogó-megmozgató programpont: a hadsereg magyarosítása. A hatvanhetes agráriusok kormánybuktató sunyítása, a „magyar imperialisták” hatalmi igényei, az úri ellenzék népámító taktikázása találkozott ebben a középrétegek és a dolgozó osztályok legszélesebb tömegeinek a swaregelb militarizmus iránti gyűlöletével, vagyis a jobboldal a baloldallal, és mindaddig összemosódott, amíg a függő viszony és a szabadelvű kormányzati rendszer eltakarta az ellenzéki tábor alapvető belső ellentéteit. Minthogy az ellenzék élén megingatlan befolyással a nagybirtok, a dzsentri „középosztály” állott, a politikai küzdelmek fő frontvonalai 1906-ig a két nacionalista tábor, közvetlenül az uralkodó osztályok két imperialista irányzata között húzódtak.

A magyar demokrácia tábora

Mindebben nem csekély része volt a demokratikus tábor gyengeségének. A hazai fejlődésből nem születhetett demokratikus nemzeti burzsoázia, az értelmiség túlnyomó többsége a „magyar állameszme” fanatikus híve, a dzsentri „középosztály” tagja vagy foglya volt, a munkásosztály vezető rétege nem értette meg a nemzeti és az agrárkérdés jelentőségét. Ezek a „deficitek” azzal a következménnyel jártak, hogy a nemzeti önállóság és társadalmi haladás szövetségessé tehető tendenciái a hazai osztályerők tényleges csoportosulásában széthasadtak, ellentétbe kerültek egymással, ami a polgárosodásban megrekedt, konzervatív antikapitalizmusra fogékony kispolgári és paraszti töme-

geket nem a nemzeti eszmével üzérkedő ellenzék táborától, hanem a demokráciától és szocializmustól tartotta távol.

A századforduló gazdasági-társadalmi fejlődése valamelyest kiszélesítette, megerősítette a demokrácia táborát. Ehhez járult 1905 után egy sor fontos politikai változás: az ellenzéki nacionalizmus lelepleződése, meghasonlása, balszárnyának radikalizálódása; a parasztság önállósulása, a demokratizmus felé tájolóldó útkeresése; a nemzetiségek táborának politikai aktivizálódása. Ezek a fejlemények átrendezték a társadalom politikai-tudati megoszlásának hagyományos frontvonalait. Az első évtized végére a fő ellentét fokozatosan a magyar imperialista reakció és a demokrácia tábora között bontakozott ki. Az erőviszonyok mérlege azonban még mindig az előbbi túlsúlyát mutatta.

Társadalomfejlődésünk hiányait, torzulásait néhány évtized kevés volt kiigazítani. Itt élt a Dunavölgyében egymás mellett és ellenében több, rendellenesen fejlődött nemzeti társadalom, a magával vonszolt feudális maradványt megemészteni is, kivetni is tehetetlenül. Az ország népeinek, mint földjének a tavaszi esőre, a polgári forradalom befejezésére, polgári demokráciára volt szüksége. S az ezernyi ellentmondás legsajátosabbika: ebben a „robbanó” országban a polgári demokrácia erői vérszegények voltak, elégtelenek és ingatagok a polgári demokrácia megteremtésére. A radikális polgárság vékony rétege, ha engedményekkel közeledett is a nemzetiségekhez s reformprogrammal a parasztsághoz, a „magyar állameszme” ígézetében és társadalmi elszigeteltségében a soknemzetiségű ország demokratikus átalakításának tenni-valóit kiérett programmá feldolgozni, s a néptömegeket a reakció elleni harcra mozgósítani nem tudta. Önálló irányzattá formálódása a meglódult történelem követelményeihez képest végzetesen lassúnak, elkésettnek bizonyult. Pedig már a háború árnyéka vetült az országra, s az is fölöttébb kétséssé vált, hogy a dunavölgyi nacionalizmusok ellentéteit, a gyökeres, korszerű agrárátalakulást, a társadalomfejlődés súlyos torzulásait egyáltalán lehetséges-e itt polgári demokratikus alapon és keretek között rendezni.

E népek tökéletlen polgárosodásának, társadalmi és nemzeti ellentéteinek, bajainak feloldása a szocializmusra, a polgári forradalom befejezése és továbbfejlesztése a munkásosztályra várt. És váratott is magára mindaddig, amíg a mozgalom vezető szociáldemokrata gárdája, a reformista elmélet és taktika hibás körében forogva, távlattalan és bátortalan uszálypolitikában megrekedve, meghátrált a történelemtől kiszabott feladata elől. A hazai glóbusz szemhatáráról gyakran reménytelennek tűnt a küzdelem. A roppant nehézségek, sikertelenségek nem egyszer megtorpanásokra, megalkuvásokra indították a demokrácia táborának vezető gárdáját. Ilyen pillanatokban Ady is úgy érezte: „Fejünkre lassan-lassan nőnek — A beteljesedett végzetek . . . Mindenki mindenkiért beteg, beteg századokért lakolva.” A magyar társadalom lázító ellentmondásai, magas feszültsége azonban nem tűrte a megtorpanást. A radikális és szocialista vezetógárdát maga az objektív helyzet kényszerítette, hajtotta előre az újabb harcokra, nem hagyva tompulni a tudatot: az elnyomott milliók nevében, el nem évülő igazságokért emel szót. Amint Ady kifejezte a valóság e kettősségét:

A csuf halált itt vetették el
Soha-soha ki-nem-kelesre
És ma mégis a Duna-tájon
Legbujább a harag vetése.

IRODALOM

A magyar társadalom újkori fejlődésére vonatkozóan sem összefoglaló munkákkal, sem alapos monográfiákkal nem rendelkezünk. Történettudományunk a felszabadulás után sem fordított sok gondot a társadalomtörténet kidolgozására. Forrásaink és irodalmunk főként statisztikai, gazdaságtörténeti és szociográfiai jellegűek. Emellett a szépirodalmat, az emlékiratokat, visszaemlékezéseket, korrajzokat használhatjuk. Forrásaink természete, szétszórtsága és feldolgozatlansága miatt a századelő társadalomfejlődésének nem annyira összefoglalására, mint inkább vázolására, problémáinak jelzésére vállalkozhattunk.

A népesedésre, a lakosság összetételére, nemzeti és foglalkozási megoszlására és részben a társadalmi tagozódására vonatkozóan a *Magyar Statisztikai Közlemények* és a *Magyar Statisztikai Évkönyv* köteteit, elsősorban az 1900. és az 1910. évi népszámlálás anyagát tartalmazó köteteket használtuk. Értékes volt *Dr. Thüring Gusztáv*: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. 1—2. k. Bpest, é. n. M. St. Közl. 70. k. 2—3. sz. Ma is kiaknázható adattárul szolgálmak *Matlekorits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bpest. 1897. 1—2. rész és az ő szerk. megjelent Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Bpest. 1897—1898 kilenc kötet; továbbá: A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Szerk. *Lóczy Lajos*. Bpest, 1918. — *Herman Ottó*: A magyar nép arca és jelleme. Bpest. 1902.

A társadalom egészére és egyes rétegeire vonatkozó tanulmányok gazdag forrását találhatjuk meg a korabeli folyóiratokban, főként a polgári radikális *Huszadik Század*-ban, a *Szocializmus*-ban, a „konzervatív-liberális” *Budapesti Szemlé*-ben, a konzervatív agrárius *Magyar Gazdák Szemléjé*-ben. E folyóiratokból, ill. írógárdájuk munkáiból említjük *Rácz Gyula*: Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében. *HSz.* 1908. — ugyanőtőle: Társadalmunk osztálytagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai. *HSz.* 1909. — *Szende Pál*: Adóreform és osztálytagozódás. *HSz.* 1910. — *Bresztóczy (Beresztorszky) Ernő*: Osztályokra tagozódás Magyarországon. *Szocializmus*, 1906, ugyanőtőle: Magyarország fekete statisztikája. Bpest. 1907 és 1909, ugyanőtőle: Magyarország szociális térképe. *Szocializmus*, 1908, továbbá a konzervatív-katolikus *Teóczy Sarolta*: Tanulmányok a magyar társadalom életéből. Bpest. 1896 munkáját. A polgári demokrácia képviselőinek etárgyú visszaemlékezései közül említjük *Diener-Dénes, Joseph*: La Hongrie. Oligarchie, nation, peuple. Paris. 1927, *Hateany Lajos*: Uruk, polgárok, parasztok, Bpest. 1947 írását.

Az ellenforradalmi korszak társadalomszemléletének történeti összefoglalását *Szekfű Gyula*: Három nemzedék e. munkája adta meg. Őt követte *Weiss István*: A mai magyar társadalom. Bpest. 1930 könyve, amely sok vonatkozásban visszaüt a századforduló viszonyaira. A konzervatív szemléletet több vonatkozásban helyesen, demokratikus alapról, de nacionalizmusában mégis közös platformról bírálja *Németh László*: a Kisebbségben. Bpest. 1942 és A minőség forradalma, Bpest. 1940 kötetekben megjelent tanulmányaiban. Az ún. népiesek szemléletének demokratikus, antifeudális vonásai egyértelműbben kidomborodnak *Erdei Ferenc, Kovács Imre, Darvas József* 1930-as években írt szociográfiai és társadalomtörténeti munkáiban, vö. *Erdei Ferenc*: Magyar város (Bpest. 1939) és Magyar falu (Bpest. 1940). Használható adatokat tartalmaz még *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg, 1848—1918. Bpest. 1942 és *Lajtor László*: Magyarország a század elején. Bpest. 1942.

Társadalomfejlődésünk marxista szemléletének lényeges vonásait *Révai József* fejtette ki, elsősorban a Marxizmus, népiesség, magyarság c. tanulmánygyűjteményében. Kifejezetten társadalomtörténeti érdeklődésű *Balázs Béla*: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bpest. 1958 munkája. Fontos társadalomtörténeti összefüggéseket tártak fel az egyetemi tankönyv-jegyzetek is: Magyarország az abszolútizmus és dualizmus korában, 1849—1918. 1—2. füzet. (szerk. Pach Zs. Pál és Hanák Péter), 3. füzet. (szerk. Hanák Péter és Sándor Vilmos). Értékes szempontokat és anyagot tartalmaz *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914). Bpest. 1961. — *Czine Mihály*: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bpest. 1960. A gazdasági fejlődés feldolgozásán túlmenően a földbirtokos osztályok, a burzsoázia és a munkásosztály kialakulásához, fejlődéséhez is alapot adó szolgálnak gazdaságtörténeti irodalmunk értékes monográfiái, *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bpest. 1952. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest. 1954. — *Berend Irán—Ránki György*: Magyarország gyár-

ipara az első világháború előtti imperializmus időszakában 1900—1914. Bpest. 1955. — *Sándor Pál*: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bpest. 1958.

Az első fejezetben (Népesedés és a lakosság összetétele) az említett forrásokon túl, a kivándorláshoz A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899—1913. Bpest. 1918. M. St. Közl. Uj. s. 67. k., — A kivándorlás. A Magyar Gyár-
iparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Bpest. 1907. — *Pavlik Ferenc*: A kivándorlás. Kecskemét. 1916; a lakáshelyzethez pedig *Forbát Imre*: A lakáskérdés és Budapest jövője. Bpest. 1906. — *Pásztor Mihály*: Az eladósodott Budapest. Bpest. (1909). — *Jellinek Henrik*: Adalékok a magyar gazdasági élethez. Budapest lakásügye. Bpest. 1920, továbbá A Huszadik Század és a Szocializmus etárgyú cikkeit használtuk. A nemzeti vagyon és jövedelem megosztására vonatkozóan *Pellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bpest. 1913. ill. Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916; a nemzetközi összehasonlításához *Clark, Colin*: The conditions of economic progress. 3. ed. London — New York. 1957 adatait vettük alapul.

A második fejezetben, a nagy- és középbirtokos osztály gazdasági és társadalmi helyzetéről nyújt tájékoztatást *Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Bpest. 1903. — Magyar földbirtok. (szerk. Rédei Ferenc és Elek Emil) Bpest. 1903. — *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bpest. 1906. — Az arisztokrácia és a földbirtokos nemesség életmódjára, politikai befolyására ld. *Asbóth János*: Három nemzedék. Bpest. 1873 és ugyanőtőle: Magyar conservatív politika. Bpest. 1875. — *Lippay Zoltán*: A magyar birtokos középosztály és a közélet. Bpest. 1919. — *Lakatos Ernő*: i. m., — egyes politikus arisztokraták emlékiratai, pl. *Dr. Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. — *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. München. 1923. Ide kapcsoljuk, minthogy a földbirtokos osztályok fejlődésével szervesen összefügg, a „középosztály” problémájának irodalmát is. Tanulmányunknak ez a része — bővebb formában — megjelent a *Valóság* 1962. 3. számában, A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához címen. A feldolgozásnál a már említettekén kívül nagy mértékben felhasználtam a korabeli vitairódmalmat, többek között *Pólya Jakab*: Az újabb agrár mozgalom és irodalom hazánkban. Bpest. 1884. — *Láng Lajos*: A társadalmi deficit. Bpest. 1881. — *Benzericz Albert*: A gentryről. Megj. Beszédek és tanulmányok. Bpest. 1905. — *Timoleon (Bekics Gusztáv)*: Legújabb politikai divat. Bpest. 1884. — ugyanőtőle: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bpest. 1884. — *Kozma Andor*: Az anti-szemitizmus lényege. *Budapesti Szemle*, 1901. 108. k., — *Münstermann Győző*: A középosztály önvédelme. Kolozsvár, 1904. — *Concha Győző*: A gentry. *Bp. Szemle*, 1910. — *Szicsi József*: A gentry. *Turul*, 1910. — *Szemere Miklós*: Gentry. *A Cél*, 1912. — *Tóth László*: A gentry társadalomtörténetéhez. *Turul*, 1939. — *Farkas Geiza*: Az úri rend. Bpest. (1913). — *Makkai János*: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Bpest. 1942. — A marxista irodalomban behatóan foglalkozik a kérdéssel *Balázs Béla*: i. m., — *M. Kondor Viktória*: Az 1875-ös pártfúzió. Bpest. 1959. — Gazdag ölményanyagot nyújt a problémához a szépirodalom is. Elsősorban Mikszáth Kálmán regényeit, novelláit és karcolatait kell megemlítenünk, ill. a róla szóló marxista irodalomtörténeti tanulmányt, *Király Istrán*: Mikszáth Kálmán. Bpest. 1952.

Jóval szegényebb és közvettebb a nagyburzsoázia és a középpolgárus társadalmi elhelyezkedéséről, szerepéről szóló irodalom. Evonatkozásban *Pólya Jakab*: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bpest. 1896. — *Száray Gyula*: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925-ig. Bpest. 1927. — A Magyar Gyár-
iparosok Országos Szövetségének évi jelentéseire, különösen a XXV. évi összefoglaló jelentésére, Bpest. 1927. — A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904—1914. (szerk. *Dr. Szende Pál*) Bpest. 1914. — *Radnóti József*: Kornfeld Zsigmond. Bpest. é. n., — ugyanőtőle: Pesti pénzülgarehák. Bpest. 1929. — Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lányzó Leó munkássága, beszédei és dolgozatai (szerk. *Dr. Makkai Ernő*). Bpest. 1907. — *Krausz Simon*: Életem. Bpest. 1937. — *Éhen Gyula*: A polgár. Szombathely, 1905 munkákra utalhatunk. — A polgári radikális értelmiségre hasznos összefoglalás *Mérei Gyula*: Polgári radikalizmus Magyarországon. Bpest. (1947). — *Fukász György*: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. Bpest. 1960. — *Tömörny Mária*: Új vizeken járok (A Galilei Kör története). Bpest. 1960. Ady Endréről ld. *Révai József*: Ady. Bpest. 1951. — *Bóka László*: Ady Endre élete és művei. I. Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe. Bpest. 1955. — Az egész haladó politikai és szellemi áramlatra *Horváth Zoltán*: i. m.

A magyar „középosztály” fejlődésnek a nyugatival való összevetésére felhasznál-
tuk *A. R. L. Gurland*: Wirtschaft und Gesellschaft im Übergang zum Zeitalter der

Industrie. Megj. Propyläen Weltgeschichte. VIII. k. Berlin—Frankfurt—Wien, 1960, — Social England (Ed. H. D. Traill). V—VI. k. London. 1897, — G. M. Young : Victorian England. Portrait of an Age. London. 1936, — G. M. Trevelyan : English Social History. 3. kiad. London. 1946, — G. Duby—R. Mandrou: Histoire de la civilisation Française, XVIIe—XXe, siècle. II. k. Paris, 1958, — Max v. Boehn : Vom Kaiserreich zur Republik. Eine Kulturgeschichte Frankreichs im 19. Jahrhundert. München. 1921 munkákai.

A parasztságra vonatkozó viszonylag terjedelmes korabeli és későbbi irodalomból itt *Ecseri Lajos* : Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, Bpest. 1898, — *Szeberényi Lajos Zs.* : A parasztlakozás helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra. Bpest. 1907, — *Dániel Arnold* : Föld és társadalom. Bpest. 1911, — *Braun Róbert* : A falu lélektana. Bpest. 1913, — *Farkas Geiza* : A kisgazda. Bpest. 1912, — *Illyés Gyula* : Puszták népe. Bpest. 1936, — *Kovács Imre* : A néma forradalom. Bpest. 1937, — *Féja Géza* : Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe (Bpest. 1937), — *Erdei Ferenc* : Parasztlakozás (Bpest. 1938), ugyanőtöle : A magyar paraszttársadalom. Bp. é. n., — *Darvas József* : Egy parasztcsalád története (Bpest. 1939), — *Veres Péter* : Falusi krónika (Bpest, 1941), — *Eörsi Béla* : A magyar földműves szegénység kialakulása. Bpest. 1938, — *Kiss Lajos* : A szegény ember élete (Bpest. 1939), ugyanőtöle : A szegény asszony élete (Bpest. 1943), — *Szabó István* : A magyar parasztság története. Bpest. 1940 munkákat említjük. — A marxista tanulmányok közül főként *Király István* : A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején. *Századok*, 1952. 2. sz., — *Simon Péter* : A századforduló földmunkás- és szegényparaszttorzalmi 1891—1907. Bpest. 1953, — *Szuhay Miklós* : A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Megj. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918 (szerk. *Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál*). Bpest. 1956, — *T. Mérey Klára* : Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági eselődésének életviszonyaihoz a századforduló idején. Pécs, 1957, — *Katona Imre* : A magyar kubikusok élete. Bpest. 1957, — *Kardos László* : Jegyzetek a volt uradalmi eselődés kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztán). *Ethnográfia*, 1955. 1—4. sz. és *Kolossa Tibor* : Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900). *Történelmi Szemle* 1959. 1—2. sz. feldolgozásokat használtuk.

A munkásosztály összetétele és helyzete c. rész nagy mértékben *Lackó Miklós* : Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bpest. 1961 monográfiáján alapul. Ezen kívül merítettünk még *Varga Jenő* : A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók? Bpest. 1913 és *Rézler Gyula* : A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867—1914. 2. kiad. Bpest. 1945 ma is haszonnal forgatható munkákból, továbbá *Babits Andrást* : A munkás élete a pécskörnyéki bányákban. *Dunántúl*, 1949 cikkből és *Berend—Ránki*, i. m. a munkásosztály helyzetével foglalkozó fejezetéből.

A *harmadik* fejezetnél saját korábbi tanulmányaink mellett főként *Dolmányos István* : Fejezetek a koalíció történetéből 1901—1904. ill. *Pölöskei Ferenc* : A koalíciós kormány bukása és a Munkapárt megalakulása c. kandidátusi disszertációkra támaszkodtunk.

П. ХАНАК

ОЧЕРКИ ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА НАЧАЛА XX В.

Резюме

Так называемая «Венгерская империя» имела в 1910 г. 20 886 487 жителей. В этом числе размер венгров составили 48,1%, в собственной Венгрии без Кроации-Славонии 54,5%. Таким образом венгры составили только половину населения, другая половина принадлежала к румынской, южнославянской, словацкой, немецкой, закарпатско-украинской и другим национальностям. Почти две трети населения (64%) были еще заняты в сельском хозяйстве, и торгово-промышленное население составило не полную четвертую часть (23,3%) населения. Две трети лиц, имеющих заработок, принадлежали к числу трудящихся, живущих как пролетарии, 31% составили «самостоятельные» экзистенции — включая и крестьянскую бедноту — и 3% — интеллигенция и служащие. Общество аграрной страны, обремененной феодальными пережитками, многонациональной, находящейся в зависимом положении, показало чрезвычайно сложный состав.

Предлагаемая статья занимается в основном венгерским обществом. Она исходит из того, что феодальный социальный строй разлагался медленно, замкнутый в свои традиционные формы он в течение продолжительного времени жил скорее в симбиозе, чем в органическом соединении с новыми классами капиталистического строя, образующимися наряду с ним, но по большинству не из него. На вершине общественной пирамиды, как гегемон власти находился класс крупных землевладельцев, медленно преобразовавшихся во второй половине прошлого столетия в капиталистических землевладельцев, без того, чтобы сбросить в хозяйстве, в политике или в образе жизни сильные пережитки феодального происхождения и характера. Его верхний слой составили по прежнему несколько сот семей крупнопомещичьей аристократии, им принадлежали блестящие позиции и знаки авторитета и власти, но созидательные силы этого слоя к этому времени уже почти полностью исчерпались, в его общественной и политической руководящей роли имелось много внешних элементов. Костяк господствующего класса землевладельцев составили консервативно и аграрно настроенные, хвастающиеся своим «национальным» характером «владельцы тысяч холмов», крупные и средние землевладельцы, в подавляющем большинстве дворянского происхождения. Характеристические слои венгерской буржуазии не вышли из рядов дворянства или цехового бюргерства старого общества, как в Англии, или в странах Западной Европы, но они не поднялись из крестьянства, как в балканских странах или в России, а вышли из элементов, стоявших вне крупных классов феодального строя, вернее иммигрированных. Эта буржуазия, — как ставшая компаньоном господствующего класса крупных землевладельцев крупная буржуазия, так и в подавляющем большинстве средняя буржуазия — приняла руководящую роль землевладельческих классов, она стремилась ассимилироваться к дворянскому сознанию и образу жизни, она не становилась национальной буржуазией. В связи с этим костяком венгерского «среднего класса» стала не поднимающаяся новая буржуазия, а обременяющаяся долгами в свободной конкуренции, падающее, теряющее имения бывшее среднее дворянство, т. наз. джентри. Из джентри вышло большинство образующегося слоя служащих, значительная часть интеллигенции. Его шовиннистическую идеологию, его образ жизни приняли, им подражали мелкобуржуазные средние слои, под его влиянием находились и крупные массы крестьян — собственников.

Верхний слой разлагающегося крестьянства постепенно переходил к капиталистическому хозяйству, он увеличивал свою землю, имущество, однако — не взирая на отдельные специальные районы — он ходил по пути становления мелким собственником — баринном. Среднее и мелкое крестьянство вело отсталое хозяйство под бременем экономических тягостей и социального гнета, оно осуществило незначительное накопление, большинство работало в качестве наемного рабочего — на собственной земле. Его нищета смягчалась дорого стоящей иллюзией мелкой собственности, «независимости». Бурно возрастающий в численном отношении аграрный пролетариат влачил жалкое существование в чрезвычайно трудных условиях, страдая от капиталистической эксплуатации, забремененной формами феодальных пережитков, от хронической безработицы — распространяющейся в среднем на половину года — и от барского произвола, он бунтовался, или эмигрировал из богатой страны. Мощностное поздне развивающейся в Венгрии индустриализации сумела втянуть в себя, завязать, преобразовать в городских рабочих только незначительную его часть. Таким образом разлагающееся крестьянство и наверху, и внизу застряло на переходных ступенях буржуазного преобразования, оно не сумело ни подняться до ступеня капиталистического фермера, ни стать массами промышленными рабочими. Таким образом оно представило в общем огромный феодальный пережиток, его более сильные слои собственников связывались боязнью собственности, консервативными и националистическими связями, низшие слои крестьянской бедноты и аграрного пролетариата были наполнены революционными традициями и боевой готовностью, но они не сумели создать из себя прочное, революционно-демократическое течение, руководящую силу.

Образование и состав рабочего класса Венгрии следовали особенностям хода промышленного переворота в Венгрии, строю промышленности. Он происходил только в малой части от подмастерьев старого общества, от рабочих незначительного числа отечественных мануфактур, еще в меньшей мере от безземельных батраков, а он сливался из иммигрировавших в большом числе квалифицированных рабочих, из потомков семей мелких ремесленников и из различных элементов полупролетариев и поденщиков. Состав, объективные условия рабочего класса сделали его предрасположенным к принятию идей интернационализма, социализма, однако эти объективные условия в то же время препятствовали осознанию и принятию специальных отечественных задач.

Одно из самых особенных противоречий многочисленных противоречий венгерского общества заключилось в том, что для своего развития страна очень нуждалась в завершении буржуазно-демократической революции, но силы буржуазной демократии оказа-

лись сравнительно слабыми, изолированными. Но вопиющие противоречия, несправедливости общества, полуфеодальная эксплуатация крупных землевладельцев и империалистического крупного капитала и шовинистический гнет постоянно толкали вперед, почти принуждали рабочий класс, крестьянскую бедноту, радикальную интеллигенцию к борьбе за возобновление, перспективы которого уже превосходили рамки буржуазной демократии.

P. HANÁK

ESQUISSE CONCERNANT LA SOCIÉTÉ HONGROISE DU DÉBUT DU SIÈCLE

Résumé

Le soi-disant «Empire hongrois» comptait en 1910 20 886 487 d'habitants dont la proportion des Hongrois se chiffrait par 48,1%, nombre qui dans la Hongrie proprement dite, sans y compter la Croatie, montait à 54,5%. Ce n'est que la demi partie de la population qui était de nationalité hongroise, l'autre partie se recrutait parmi les nations roumaine, sud-slave, slovaque, allemande, ukrainienne subcarpathique et d'autres. Près de deux tiers (64%) de la population s'occupaient de l'agriculture, la proportion de la population industrielle-commerciale n'atteignit pas le quart (23,3%) du total des habitants. Les deux tiers de la population active se composaient de travailleurs prolétariens, la proportion des existences «indépendantes» — y compris la paysannerie pauvre — s'élevait à 31%, tandis que 3% se recrutait parmi les intellectuels et parmi les employés de bureau. Chargée de vestiges féodaux la société du pays agrarien et multinational de situation dépendante présentait un tableau bien complexe.

La présente étude s'occupe dans son essence de la société hongroise. Elle part du fait que la structure sociale du féodalisme se désagrégait à pas lents; cette société encadrée dans ses formes traditionnelles vivait longtemps plutôt en symbiose que dissolue dans ses composés organiques avec les classes du régime capitaliste y développées parallèlement mais qui dans leur majeure partie ne furent point ses dérivations. Au sommet du pyramide social tout en détenant l'hégémonie du pouvoir se rangeait la classe des grands propriétaires qui, dans la deuxième moitié du siècle passé devient peu-à-peu propriétaire foncier capitaliste sans pourtant s'être débarrassée quant à son économie, à sa politique et à sa forme de vie des vestiges accentués de son origine et caractère féodaux. Son élite se recrutait dans la suite également parmi les quatre cents familles de l'aristocratie terrienne, c'est elle qui détenait les postes et les signes spectaculaires de l'autorité et du pouvoir, mais ses forces créatrices s'épanouirent, à cette époque-là, toutes entières, son rôle social et politique dirigeant recelait maints éléments formels. La charpente de la classe dominante terrienne — qui ne se répartit aucunement selon l'étendue des terres — se constituait de «propriétaires de latifundium» (dénomination lui donnée à l'époque) de conception conservatrice-agrarienne se vantant de sa qualité «nationale», propriétaires dont la majeure partie se composait de grands propriétaires et de propriétaires moyens nobles. Les couches caractéristiques de la bourgeoisie hongroise ne se détachèrent point de la noblesse et de la bourgeoisie corporative de l'ancienne société, comme c'était le cas en Angleterre, ou dans les pays de l'Europe occidentale, ni ne montait de la paysannerie comme aux Balkans ou en Russie, mais bien des éléments se trouvant en dehors des grandes classes de la structure féodale et des éléments immigrés. Cette bourgeoisie — que ce soit la haute bourgeoisie se rangeant en qualité de commenditaire aux côtés de la classe dominante grande-propriétaire, ou le gros de la bourgeoisie moyenne acceptant la direction des classes terriennes et s'efforçant de s'accommoder à la conscience et à la forme de vie de la noblesse — ne devint point une bourgeoisie nationale. En conformité à ce que nous venons de dire l'essence de la «classe moyenne» hongroise ne fut point constituée par cette nouvelle bourgeoisie montante, mais bien par l'ancienne noblesse moyenne, le «gentry» endetté à la suite de la libre concurrence, sombrant dans la ruine et perdant successivement ses propriétés foncières. C'est lui qui fournit la majeure partie de la couche des employés en formation, aussi bien que la notable partie de la couche des intellectuels. Son idéologie chauviniste et sa forme de vie furent acceptées et imitées par les couches moyennes de la petite bourgeoisie et les grandes masses de la paysannerie terrienne subirent, elles aussi, son influence.

La couche supérieure de la paysannerie en désagrégation passa successivement à l'exploitation capitaliste, augmenta l'étendue de ses terres et ses biens, mais — exception faite de certaines zones — elle s'engagea dans la voie des petits propriétaires

nobles. La paysannerie moyenne et la petite paysannerie, elles, accablées des charges économiques et socialement opprimées pratiquaient une exploitation arriérée, ne réalisait qu'une modique accumulation, leur majeure partie trimait sur ses propres terres comme ouvriers salariés. La petite propriété, illusion chèrement payée de l'indépendance atténuait leur misère. Le prolétariat agricole, lui, dans des conditions extrêmement graves, abattu par l'expropriation capitaliste chargée de vestiges féodaux, par le chômage chronique durant, en moyenne, une demi année, accablé par l'oppression nobiliaire traînait une vie misérable, se révoltait contre son sort ou quittait ce pays si riche en épis. La capacité de l'industrialisation en Hongrie ne se développant qu'avec retard n'a su l'absorber et se l'attacher, ni le transformer en ouvriers urbains. De ce fait la paysannerie désagrégée s'arrêta, en haut et en bas, sur les degrés transitoires de l'embourgeoisement et n'était pas capable de s'élever au niveau du farmer capitaliste ni de former des masses ouvrières industrielles. Dans son ensemble elle constituait, donc, un immense vestige féodal dont les couches propriétaires plus aisées furent captivées par la sauvegarde de leur propriété et par des contraintes conservatrices et nationalistes, celles inférieures, par contre — la paysannerie pauvre et le prolétariat agricole — furent pénétrées des traditions révolutionnaires et d'esprit militant, couches qui en elles-mêmes ne se montraient pas susceptibles à représenter des tendances révolutionnaires démocratiques durables ni à former une force dirigeante.

Le développement et la conception de la classe ouvrière hongroise suivait le processus particulier de l'évolution industrielle et la structure de l'industrie. Elle ne se recrutait qu'en moindre partie parmi les compagnons de métier de l'ancienne société, parmi les ouvriers manufacturiers au nombre réduit, moins encore parmi les colons sans terres, mais bien parmi les fils des familles petites-industrielles et parmi les différents éléments semi-prolétariens et journaliers. Sa composition et sa situation objective la rendirent susceptible à assimiler les idées de l'internationalisme et du socialisme, mais ces mêmes données objectives l'entravèrent de reconnaître et d'assumer les tâches qui étaient à résoudre dans les conditions spéciales du pays.

Une des particularités les plus saillantes que recelaient les nombreux antagonismes caractéristiques à la société hongroise se révélait dans le fait que l'évolution ultérieure du pays aurait nécessité catégoriquement l'achèvement de la révolution bourgeoise démocratique, mais les forces de la démocratie bourgeoise s'avéraient relativement faibles et restaient isolées. Cependant les contradictions criantes de la société, ses injustices: l'expropriation subie de la part des grands propriétaires semi-féodaux et de la part des grands capitalistes impérialistes poussaient toujours en avant et contraignaient quasi la classe ouvrière, la paysannerie pauvre et les intellectuels radicaux de mener une lutte constante pour un renouveau, lutte dont les perspectives dépassaient déjà les cadres de la démocratie bourgeoise.